

М. ТЕМИРОВА

ЭНЕ ТИЛИ

*Жалпы орто билим берүүчү мектептердин
4-классы үчүн окуу китеби*

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги тарабынан сунушталган*



Үчүнчү басылышы

ТАШКЕНТ — «О‘ЗБЕКИСТОН» — 2020

УЎК 811.512.154(075)

КБК 81.2 Кир-922

Т33

Рецензенттер:

- Н. Алисултанова** – Андижан мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабият багытынын улук окутуучусу;
- А. Тойчубаева** – Андижан областы Хожаабд районундагы 10-мектептин башталгыч класс мугалими.

Шарттуу белгилер:



— аныктамалар



— эсиңерге туткула!



— сөздүк



— макал-ылакаптар



— үйгө тапшырма



— сабак аяктады

Республикалык максаттуу китеп фондунун
каражаттары эсебинен басылды.

ISBN 978-9943-28-342-8

© М. Темирова, 2015, 2017, 2020.
© «O'zbekiston», 2015, 2017, 2020

ЖАҢЫ ОКУУ ЖЫЛЫҢАР КУТТУУ БОЛСУН, ЖАШ ЖЕТКИНЧЕКТЕР!



МЕКТЕБИМ, СЕНИ САГЫНЫП...

Жаркыраган жакшынакай мектебим,
Каникулдан, эс алуудан биз келдик.
Үч ай бою ойноп жүрүп бош калдык,
Агайлардын алтын сөзүн эңседик.
Окуучулар шашылышып мектепке,
Шаңдуу – шайдоот баратабыз агылып.
Ар биринде кызыл-жашыл гүлдесте,
Эжейлерди куттуктоого камынып.
Бизди окуткан эжей менен агайлар,
Биз даярбыз мыкты билим алууга.
Сабактарды жалаң гана «бешке» окуп,
Күндө алга, айда алга барууга!



(С. Ишенов)

I ЧЕЙРЕК

ЛЕКСИКА

ЛЕКСИКА – СӨЗДӨРДҮН МААНИСИ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМ

Сөздөрдүн бардыгы биригип келип, сөздүн курамын түзөт. Аны лексика дейбиз.

Ошентип, сөздөрдүн курамы, жалпы жыйындысы лексика деп аталат.

Ар бир сөздүн керт башына тиешелүү болгон маани лексикалык маани болуп саналат. Мисалы, *аары* десек, гүлдүн ширесин чогултуп, аны балга айландыруучу чымын-чиркейдин бир түрүн түшүнөбүз. Ал эми *эмгекчил* деген сөз тынбай иштеген мээнеткеч адамды туюнтат.

1-көнүгүү. Текстти окуп, мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили. Кыргыз тили – байыркы тилдердин бири.

Дүйнөдө кайталангыс ири чыгарма болгон «Манас» эпосу да кыргыз тилинде жаралган. Эгер кыргыз тили жарды болсо, ушундай чоң байлык ошол тилде жаратылат беле?

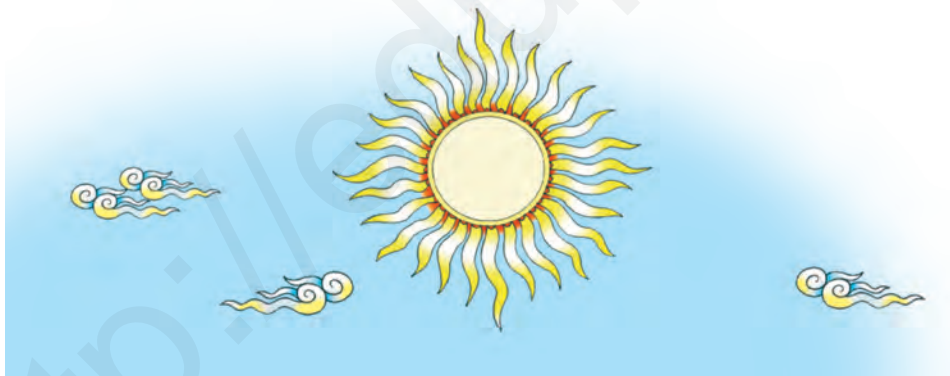
Тил – ар бир улуттун негизги улуттук белгилеринин бири.



2-көнүгүү. Текстке тема койгула. Кара тамга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазып, маанисин түшүндүргүлө.

Күн бүт жер бетине жылуулук тартуулайт. Жашоону жандандырат. «Күн чыкканча уктаган – ырыскыдан куру калат» деген кеп бар.

Күн нуру наристе балдарга мээримин чачып, маңдайынан сылап, эркелетет экен. Анткени, алардын ички дүйнөсү **таза, чынчыл, ак жүрөк, боорукер**. Андан кийин энелерге төгөт экен мээримин. **Эненин** мээриминдей мээрим жок. «Аталар – аскалуу тоо» дегендей, аска тоодой аталар Күн нурун тосуп алышат.



Тил байлыгы – асыл казына.



3-көнүгүү. Жаз, жай, күз, кыш, мезгил деген сөздөрдүн маанисин айтып бергиле. Аларга сүйлөм түзүп жазгыла.



СӨЗДӨРДҮН ТИКЕ ЖАНА ӨТМӨ МААНИСИ

Кыргыз тилинде бир маанилүү, көп маанилүү сөздөр бар. Мисалы: **Абдурасул ата** **Өзбекстан мамлекетинин** биринчи «Достук» **ордени** менен сыйланган. Сүйлөмдө кара менен басылган сөздөрдүн бардыгы тең дайыма тике мааниде айтылат.

Көп маанилүү сөздөр тике мааниде да, өтмө мааниде да колдонула берет. Сөздүн өтмө мааниси анын тике маанисинен келип чыгат. Мисалы: *колу кыпчылуу* – **сөзгө кыпчылуу**, *жиптин түйүнү* – **иштин түйүнү**, *суу төгүү* – **ыр төгүү** ж.б.

4-көнүгүү. Кара тамга менен басылган сөздөрдү тике жана өтмө мааниге бөлүп жазгыла.

Күн **нуру** жер бетин тегиз каптады. Жаңы эле келген мейман **нур** жүздүү экен. Бир **көчөнүн** кишилери бүт чогулду. Алмаз **жылуу** бөлмөдө китеп окуп олтурат. Ал досторун **жылуу** жүз менен жадырап тосуп алды. Бакыт кооз **чайнек** сатып келди. **Чайнек** тез эле кайнап чыкты. Көйнөктүн **кири** жууса кетет, көңүлдүн **кири** айтса кетет. (Макал)

5-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарынан сүйлөм түзгүлө.



күмүш кар – күмүш кашык, бала уктады – кол уктады, ак пахта – ак алтын, ак көңүл – ак жоолук.



6-көнүгүү. Ушул сөз айкаштарынын тике жана өтмө маанисин үлгүдөгүдөй бөлүп жазгыла.


Алтын шакек – алтын жер, торпоктун башы – тоонун башы, суу муздады – көңүлү муздады, бала уйкуда – айыл уйкуда, таш жол – таш жүрөк, жылуу үй – жылуу келбет.

Үлгү:

| | |
|--------------|--------------|
| Тике мааниси | Өтмө мааниси |
| Алтын шакек | алтын жер |

Аталардан алтын сөз, Айтылбаса дат басат.

 **дат** – сууда же нымдуу жерде көпкө жатып калган металлдын же башка буюмдун бетинде пайда болуучу күрөң темгил так. (Макалда өтмө мааниде колдонулган). 

 **7-көнүгүү.** Таттуу, ачуу, жырткыч, катуу, суук деген сөздөрдүн тике жана өтмө маанисине мисалдар жазгыла.

СИНОНИМДЕР



Айтылышы ар башка, бирок мааниси жагынан бирдей же бири-бирине өтө жакын болгон сөздөр синонимдер деп аталат.

Мисалы: *Бүгүн классыбызда чогулуш болду. Эртең мектепте жыйналыш болот.* Бул мисалдарда *чогулуш*, *жыйналыш* деген сөздөр мааниси жактан бирдей түшүнүктү билдирүү менен, сөз түркүмдөрү боюнча зат атооч болуп, сүйлөмдө ээлик милдетти аткарды.

8-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин кара тамга менен басылган сөздөрдүн арасынан таап жазгыла.

Жалгыз, бактылуу, байла, кылмыш, ук, өлчө, бүт, канча, жылдыздуу, жуп, аңчы, ур.

Күнөө, тыңша, түгөй, жеке, таалайлуу, баары, нече, сүйкүмдүү, мергенчи, таң, сулат, чене.

9-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдүн синонимдерин таап, дептериңерге жазгыла.

Жолукту – ... , орундатты – ... , кайгырды – ... , кайтарды – ... , өстүрдү – ... , узатты – ... , айтты – ... , бурулду – ... , иштеди –





Сөз – элдин кенчи, чөп – жердин кенчи.



10-көнүгүү. Бактылуу, таалайлуу, ырыстуу, илгери, мурда, башта, ал, күч, дем, сүйөн, жөлөн, таян деген синонимдик катарлардын бирине сүйлөмдөр түзгүлө.



11-көнүгүү. Синонимдерди сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөсү катары колдонуп, сүйлөм түзгүлө.

Бак, өстүр, тарбияла, асыра; корутунду, тыянак, жыйынтык; билүү, үйрөнүү, өздөштүрүү.

12-көнүгүү. Сүрөттөргө карап, текст түзгүлө. Тексттердеги синонимдерди оозеки айткыла.



Тил – акыл таразасы.



13-көнүгүү. Төмөнкү синоним сөздөрдөн пайдаланып, өз алдыңарча сүйлөм түзүп жазгыла.

Кубат – ал, шаар – калаа, аш – тамак – оокат, акыл – эс, баа – нарк, бой – тулку – дене, бут – аяк.



Үлгү: *Кубаттуу болуу үчүн тынымсыз дене тарбия менен машыгуу керек.*



АНТОНИМДЕР



Карама-каршы мааниде колдонулуп, бирдей сөз түркүмүнө таандык болгон сөздөр антоним деп аталат.

Мисалы, чоң-кичине, жакшы-жаман, келди – кетти, эрте-кеч.

14-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү жазып, карама-каршы маанидеги сөздөрдүн астын сызгыла.

Замирбек китепти көп жолу окуду. Мирбек болсо... окуду. Өмүрбектин бою – узун, Садыктын бою – Таалай келди, Нурлан Самат бүгүн ак көйнөк кийди, Бектурсун болсо ... көйнөк кийиптир.

15-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү таап, дептериңерге жазгыла.


Аз, чоң, келди, баш, улуу, ак, алыс, жакшы, жаш, илгери, жумшак, тартиптүү, коркок, кубаныч, тынчтык, ачык, суук, достук, чыкты, алды.

Үлгү: *Аз – көп.*


16-көнүгүү. Антонимдерди сөз түркүмдөрүнө ажыратып, ар бирин өзүнчө бөлүп көчүргүлө.



Макта – жаманда, дос – душман, чийки – бышкан, арык – семиз, кең – тар, күн – түн, алуу – берүү, бармак – келмек.

 **чийки** – бышырылбаган, кайнатылбаган, куурлбаган, бышырылып толук даяр болбогон (азыктүлүк, тамак-аш жөнүндө), быша элек, али бышып жетиле элек (мөмө, жемиш, эгинге карата).

 **Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу.**

 **17-көнүгүү.** Төмөнкү макалдарды окуп, дептериңерге көчүргүлө. Антоним сөздөрдүн астын сызгыла.

Жаман каап сүйлөйт, жакшы таап сүйлөйт. Бар болсо – чачпа, жок болсо – шашпа. Арык семирет, ач тоюнат. Ач бала ток бала менен ойнобойт, ток бала ач болом деп ойлобойт.



ОМОНИМДЕР

Тыбыштык түзүлүшү жагынан окшош, бирок мааниси жагынан ар башка болгон сөздөр омонимдер деп аталат.

Мисалы: *Биз үйдө көп кой багабыз. Китептерди столдун үстүнө кой. Күн жарыкта суу алып келе кой.*

Мында **кой** деген сөздүн айтылышы окшош болгону менен, ар башка мааниде колдонулду.

18-көнүгүү. Омоним сөздөрдү таап, алардын бири-биринен кандайча айырмаланаарын айтып бергиле.

1. Дептериңе көчүргөндө кирдетпей, булгабай таза жаз. Өлкөбүзгө жаркыраган жаз келди.
2. Дыйкандар дасторконубузду жай бою коондарбызга толтурушту. Гүлмира, жуулган кийимдердин баарын эшиктеги зымга жай. Элзар өз машинасын жай айдаганга көнгөн. 3. Абдуллабий айылында чоң бак бар. Айчүрөк, күчүгүндү жакшы бак. 4. Алыстагы бир тууган иниме кат жаздым. Бактыбек, сумкадагы айрылган кагаздарды кат.

19-көнүгүү. Омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Жат – жат, ээ – ээ, жаш – жаш, ак – ак, сыр – сыр, жаздык – жаздык, кеч – кеч, жарык – жарык.

Үлгү: *Жакыныңа жат болбо, өз элиңе кас болбо. (Макал). Ошондогу окуя мага жат, күнү бүгүнкүдөй эсимде турат.*



Алма бышканда даамдуу, сөз туурасында жагымдуу.



20-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, омоним сөздөрдүн маанисин жана кайсы сөз түркүмдөрүнө кире тургандыгын айтып бергиле.



1. Бүгүн асман ачык, ай жарык, жылдыз да көп. 2. Кагылайын каралдым ай, Кыз да болсо медегим («Эр Табылды»). 3. Эртең мусулман элинин Айт майрамы. 4. Алина, кел, «Манас» эпосунан үзүндү айт. 5. Илгертен үй-бүлөдө төрөлгөн наристе кыз боло берсе, ырымдап, Бурул деген ат коюшкан. 6. Таш атканга, аш ат. (Макал)...

21-көнүгүү. Топторго бөлүнүп, **жаш**, **сүз** деген омоним сөздөргө берилген маанилери боюнча ар бирине сүйлөмдөр түзгүлө.

1.



22-көнүгүү. Табышмактардын жандырмагын тапкыла. Аларды омоним катары пайдаланып, сүйлөмдөр түзгүлө.

1. Минсең – канат,
Чапсаң – шамал.
Аны сыйлабаган,

- Кишилер – жаман. (А.)
 2. Кичинекей баатыр, ааламга татыр. (К..)



Канча тил билсең, ошончо дил билесиң.



23-көнүгүү. Чекиттердин ордуна ылайыктуу келген омоним сөздөрдү коюп, көчүрүп жазгыла.

... тойгон жерине качат, адамзат туулган жерине шашат. ... ким пейлинен табат. ... аяктын сыры кетсе да, сыны кетпейт. ... бар сапаты жок. ... таттуу кылган – туз, алысты жакын кылган кыз. ... келсе – ишке, кары келсе – ашка.



СӨЗДҮКТӨР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК



Бир тилдеги сөздөр чогултулуп, алфавит тартибине келтирилип чыгарылган китеп сөздүк болот. Сөздүктөр ар түрдүү болот.

24-көнүгүү. Түшүндүрмө сөздүктөн пайдаланып, **бал, гүл, дарыя, мектеп, мекен** деген сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанисин жазгыла.

Үлгү: *Бал. Лексикалык мааниси: ширелүү гүлдүү өсүмдүктөрдөн аарылар аркылуу иштелип чыгылган саргыч түстөгү илээшкен коюу таттуу зат, ширелүү, таттуу, даамдуу. Грамматикалык мааниси: зат атооч, уңгу түрүндө, атооч жөндөмөдө турат.*




25-көнүгүү. Ырды окугула. Дептериңерге көчүрүп жазып, сөз байлыгыңарды ашыргыла.

Байыркы мезгил – алмустан,
Бал татыган – балмуздак.
Өтүктүн такасы – өкчө,
Тоо этеги – бөксө.
Кымыз ачиткан идиш – сабаа,
Манжалардын арасы – салаа.
Шаардын бир аты – калаа,
Жалган доомат – жалаа.
Электин алкагы – карскан,
Балканын чоңу – барскан.

(Ы. Кадыров)

26-көнүгүү. Орфографиялык сөздүктөн карап, эки түрдүү жазылган сөздөрдүн туура жазылганын дептериңерге көчүргүлө.

Билимпос-билимпоз, жаңылтмач-жаңылмач, жария-жарыя, адегенде-а дегенде, жашынбак-жашымбак, кыжалат-кыжаалат, дебдер-дептер, дарыкер-дарыгер, күрдөл-күрдөөл, көпүрөө-көпүрө.


 **күрдөөл** – кандайдыр бир иштеги, маселедеги ж.б. олуттуулук, маанилүүлүк, күч – кубаттуулук.

27-көнүгүү. Ырдагы **күрмө**, **келтече** сөздөрүн дагы эмне деп аташат? Мугалимдин жардамы менен аныктап, аларга сүйлөм түзгүлө.

Жер казганга кантсе да,
Жеңсиз күрмө ыңгайлуу.
Аны кемпир-кесектер,
КЕЛТЕЧЕ дейт турбайбы.

Куруучуга комбинезон,
А койчуга – тон чыгар...
Келтечени бу күндө,
Көп кийишет жолчулар.

(Токтосун Самудинов)

 **күрмө** – жеңи жок кыска сырт кийим; **келтече** – жеңи жок кыска күрмө, сырт кийим.


 **Тилдин тазалыгы – дилдин тазалыгы.**

 **28-көнүгүү.** Түшүндүрмө сөздүктөн үч макалды окуп, мазмунун айтып, сүйлөм түзгүлө.

29-көнүгүү. Төмөнкү кара менен басылган сөздөрдөн башка бир маанини бере алган сүйлөм түзгүлө.

Тыныбектин бир жак буту мертинип, **аксап** калды. Биз эски тамыбызды **бузуп**, жаңы там

салдык. **Ашык** атып ойноп, балдар менен кеч киргенин билбей калдык. Ырысгүл окууну **башынан** жакшы окуйт эле.

 **мертинүү** – дене мүчөсүнүн кокустап калуусу же чыгып кетүү.

30-көнүгүү. **Жан** деген сөздүн төмөнкүдөй маанилерине карата дептериңерге сүйлөм жазгыла:



 **Эне тил – улуттун жүзү.**

31-көнүгүү. **Баа, коо, короо** деген сөздөрдү түшүндүрмө сөздүктөн карап, маанилерин үйрөнгүлө. Аларга сүйлөмдөр түзгүлө.

 **коо** – эки жагы бийик, ортосу чуңкур, ой жер, аң.

2 – Эне тили, 4-класс.

ГРАММАТИКА

СӨЗ ЖАНА СӨЗДҮН КУРАМЫ

Сөз – тыбыштардан түзүлөт. Ар бир сөз өзүнүн маанилери менен жашайт. Сөз биз тилди пайдаланганда айта турган оюбузду туюндурат. Маани болбосо, сөз болбойт.

Мисалы: *жашыл-жашылча, пахта-пахтакер, китеп-китептер, дептер-дептерге.*

Бул сөздөрдүн маани берген бөлүгү: *жашыл, пахта, китеп, дептер.* Көрүнүп тургандай, сөздүн курамы уңгу жана мүчөдөн турат. Уңгу менен мүчө – сөздүн маанилүү бөлүктөрү.



32-көнүгүү. Ырды окугула. Уңгу сөздөрдү солго, мүчө менен айкашып турган сөздөрдү оңго терип жазгыла.

Ушул суудай калыс бол,
Арамдыктан алыс бол!
Жапыс болбой бийик бол,
Эл-журтуңа ийик бол!

Көрө-көрө көсөм бол,
Сүйлөй-сүйлөй чечен бол!
Ага-ага өзөн бол,
Айланайын, эсен бол!

Үлгү: *Ушул суу|дай*



көсөм – 1. Кой-эчкилерди башкарып, баштап жүргөн эркеч, теке. 2. Көптү билген даа-





нышман, акылман, жол башчы; **өзөн** – чоңураак агын суу, дарыя, суунун сайы.


33-көнүгүү. Текстти окугула. Кара менен басылган сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыратып, дептериңерге көчүрүп жазгыла.

Энелер – нарк-насилдүү, оор басырыктуу, **айкөл** адамдар.

Дени сак улут эне аркылуу калыптанат. **Саламаттык, бейпилдик, токтоолук** энелер аркылуу келет. Ошон үчүн «эне таманы турган жер – бейиш» дешкен **акылман** бабалар. Эне мээримине, аруулугуна эч нерсе тең келе албайт. Эне **адамзаттын** башына түшкөн **кыйынчылыкты** жер сыяктуу кебелбей көтөрүп келет.

 **айкөл** – ак көңүл, адилет, кең пейил; **бейпилдик** – бейкуттук, тынчтык.

 **Туулган жердин топурагы – алтын, суусу – мүрөк.**

 **34-көнүгүү.** **Өзбекстан, дептерлер, балалуу, убадалуу, пахтакер, жылкылуу, классташ** деген сөздөрдү үлгүдөгүдөй уңгу жана мүчөгө ажыратып жазгыла.

| Сөздөр | Уңгусу | Мүчөсү |
|-----------|--------|--------|
| Өзбекстан | Өзбек | -стан |
| дептерлер | дептер | -лер |
| ... | ... | ... |

УЎГУ ЖАНА МҮЧӨ



Сөздөрдүн маани берип турган негизги бөлүгү уңгу деп аталат. Мисалы: *от, уй, ата, эне, айыл, токой, каймак, кыштак* ж.б.

Сөздүн уңгуга уланган бөлүгү мүчө деп аталат. Мисалы: *-че, – кана, -лаш, -ды, -тай, -ке, -дан* ж.б.

35-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, бир эле уңгудан сөздүн ар түрдүү формалары жасалганын айтып бергиле.

| | | |
|-----------|--------|---------|
| окуу | кыш | сай |
| окуучу | кышкы | сайма |
| окуучумун | кыштоо | саймачы |

36-көнүгүү. Топ-тобу менен берилген сөздөрдүн ар бирине өзүнчө сүйлөм түзгүлө.

Жаз, жазуу, жазуучу; бий, бийчи; оюн, оюнчук; уй, уйчу; ыр, ырчы, ырда.

37-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөргө **-дым, -ыш, -оо, -коол** мүчөлөрүн кошуп жазып, кандай сөз пайда болгонун айтып бергиле.

Айда, жаз, кышта, тос, бас, бол, бийле, ырда.



Мекенден ыйык нерсе жок.



38-көнүгүү. Ырды окугула. Кара менен белгиленген сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла.



- Мен **күчтүүмүн!** деп
Мурат,
– Мен күчтүүмүн! – деп
Турат.

Ортосунда экөөнүн
Пайда болуп эрегиш,
Чыбык **аттар** ойдолоп,
Башталды эми эр эңиш.

Мурат **тартты Туратты,**
Турат тартты **Муратты.**

Аттарынан кулашты,
Экөө **бирдей** сулашты.
Карап турган **бөбөктөр:**
– Ким жыкты? – деп
сурашты.

(Б. Асаналиев)

Үлгү: *Күч – түү – мүн, -...-....,*



эрегиш – уруш, чатак, талаш-тартыш;
эңиш – эки балбан ат үстүнөн бири-бирин
оодарышып, күч сынашкан улуттук оюн, оодарыш.

39-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла. Алардагы сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып көрсөткүлө. Кайсы сөздөргө мүчө уланган жок?

Билим – адамзаттын орток казынасы. (Ж. Баласагын).
Элге көп пайдасы тийген адам – мыкты адам. (Алишер Навайи).
Адам – курсактын кулу. (М. Кашкари).

Үлгү: адамзат -тын

40-көнүгүү. Сол жактагы чекиттердин ордуна уңгу сөздөрдөн, оң жактагы чекиттердин ордуна мүчөлөрдөн үч сөз ойлоп таап, ал сөздү толук үлгүдөгүдөй жазгыла.


.... ..
Үлгү: Бала га Балага



41-көнүгүү. Окугула. Тексттеги кара менен басылган сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла.




Баканын териси **этин**е көп жабышпай, плащ сыяктуу **жайдак**. Экинчиден, **нымды**, **сууну** сиңирип алат. Ошондуктан дайыма былжырак келет. Ушундан улам микроб ага жолобойт экен. Кээ бир элдер сүт ирибес үчүн ичине баканы коё беришет. Көрсө, **былжырак** касиети кычкылдантыч бактериялардан сактайт тура.

 **жайдак** – эч нерсеси жок, ээн, бош, ачык; **былжырак** – өсүмдүктүн жана айбандардын клеткалары бөлүп чыгаруучу илээшме жылбышкак зат.



Чынчылдык – зор байлык.

 **42-көнүгүү.** Ырдагы кара менен басылган сөздөрдүн уңгусуна бир, мүчөсүнө эки сызык сызгыла.

ЧЫЧКАН



Комбайнди көргөндө,
Чычкан минтип ойлоду:
«**Буудайдын** баарын жей бербей,
Бизге деле койбойбу?..»

(К.Жунушев)



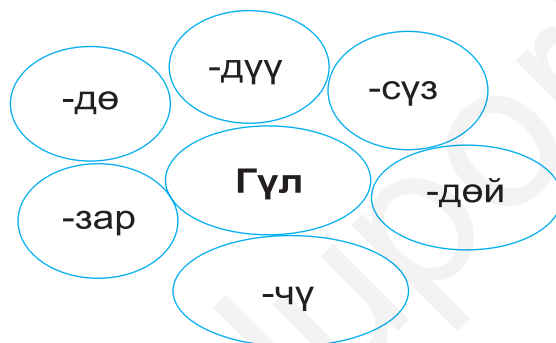
УЎГУЛАШ СӨЗДӨР

УЎгулары бирдей маанидеги сөздөр уЎгулаш сөздөр деп аталат.

Мисалы: комуз-чу, комуз-дай, комуз-суз, комуз-га, комуз-дан, комуз-ду ж.б. Бул сөздөр уЎгулаш сөздөр, анын уЎгусу – комуз.

43-көнүгүү. Берилген мүчөлөрдүн жардамы менен уЎгулаш сөздөр жасагыла.

Үлгү:



👉 УЎгулары бирдей маанидеги сөздөрдү кандай сөздөр дейбиз? Туура, алар уЎгулаш сөздөр.

44-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Көчүрүп жазып, уЎгулаш сөздөрдүн астын сызгыла.

Ичи ичинде,
Ичегиси сыртында. (К....)

45-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла. УЎгулаш сөздөрдүн астын сызгыла.

Ар бир адам үчүн Мекен – кымбат. Биздин Мекенибиз – Ўзбекстан. Мекендештерибиз өлкөбүздүн чар тарабы гүлдөп жатканынан сый-



мыктанышат. Анткени, Мекенибиздин жер-жерлеринде зор куруучулук иштери болуп жатат. Биз мекендеген аймактын суусу тунук, абасы таза, жаратылышы кооз. Бул жерде түрдүү улуттагы элдер бири-бири менен ынтымакта жана тынчтыкта жашайт.



Мекеним – алтын турагым.



46-көнүгүү. Уңгулаш сөздөрдү таап, өзүнчө катарга жазгыла. Эмне үчүн калганы уңгулаш сөздөр эмес?

Иш, кыш, айыл, ишкер, жумуш, окуу, ишсиз, пахта, кыштоо, жумушка, кыштак, пахтазар, ишмер, кышта, жумушчу, пахтакер, отун, жумуштун, эсеп, көнүгүү, дүкөн.



АТКАРГАН МИЛДЕТИНЕ КАРАЙ УҢГУНУН ТҮРЛӨРҮ



Уңгу сөздөр сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүшөт. Мисалы, **мектеп, китеп, көл, суу** деген уңгу сөздөр зат атооч, **кызыл, ак, жакшы, жаман** деген уңгу сөздөр сын атооч, **бир, эки, үч, төрт** деген уңгу сөздөр сан атооч, **мен, сен, ал, сиз** деген уңгу сөздөр ат атооч, **бар, кел, кет, ал, тур** деген уңгу сөздөр этиш, **бүгүн, эртең, азыр, быйыл** деген уңгу сөздөр тактооч милдетин аткарып турат.



47-көнүгүү. Ырды окугула. Уңгусу зат атоочтон турган сөздөрдү таап, дептериңерге жазгыла.

Оюнчук саткан дүкөндөн,
Каалаганың табасың.
Кымбатына карабай,



Жакса сатып аласың...
Текчедеги куурчактан
Күчүк келип сурады:
– Канча сомдук баласың?

(Т. Самудинов)

48-көнүгүү. Текстти окуп, аны дептериңерге көчүргүлө, уңгусу сан атоочтон турган сөздөрдүн астын сызгыла.

Жыландардын эки жарым миңдей түрү бар. Алардын төрт жүздөйү гана адамга залал келтирет. Жылан адамга өзү биринчи катылбайт. Чочуп кеткенде же коргонуу үчүн гана чагышы мүмкүн. Экинчиден, ал адамды сая куубайт. Ылдамдыгы да саатына сегиз чакырымча. Демек, чуркаган адамга эзели жете албайт.



Ырыс алды – ынтымак.



49-көнүгүү. Зат атоочтук, сын атоочтук, сан атоочтук уңгу сөздөрдөн үчтөн жазгыла.



СӨЗ ЖАСООЧУ (КУРАНДЫ) МҮЧӨЛӨР



Кээ бир мүчөлөр сөздүн маанисин өзгөртүп, жаңы сөз пайда кылат.

Мисалы, **китеп** деген сөзгө – **кана** мүчөсүн уласак, **китепкана** деген жаңы маанидеги сөз пайда болду.

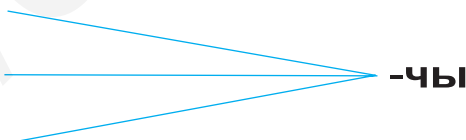
Сөздүн маанисин өзгөртүп, башка мааниге өткөрүп жиберген мүчөлөрдү сөз жасоочу мүчөлөр дейбиз.

Сөз жасоочу мүчөлөр

-кана, -чы, -стан, -кеч, -мер,
-ма, -ым, -гак, -ыш, -гач, -поз

50-көнүгүү. Сөздөрдү окугула. Алардын түзүлүшүн төмөнкү чиймеден байкагыла.

Тарбия
Ыр
Баш




Ар бир сөз өзүнчө эмне жөнүндө түшүнүк берди? Аларга сөз жасоочу **-чы** мүчөсү уланганда алардын мааниси эмне болду? Кимдер жөнүндө түшүнүк берди? Байкагыла, сөз жасоочу мүчө уңгуга уланганда сөздүн мааниси да, формасы да өзгөрөт.



51-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп, аларга **-поз, чы, -кана, -мер, -стан, -кеч** деген мүчөлөрдү улап жазгыла.

Өнөр, уй, китеп, иш, өзбек, кыял.


 Жогоруда сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу зат атоочтон жаңы маанидеги зат атооч сөздөр жасалды. Эсиңерге туткула, демек, **-поз, чы, -кана, -мер, -стан, -кеч** деген мүчөлөр зат атоочтон зат атоочту жасоочу мүчөлөр болуп саналат.

52-көнүгүү. Бир нече зат атооч сөздөрдү таап, алардан жаңы зат атооч сөздөрдү түзүп жазгыла.

Үлгү: Кат – катчы, өтүк –... , иш – ..., ...,

53-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө ылайык келген **-ма, -ым, -гак, -ыш, -гыч, -ынды** сөз жасоочу мүчөлөрүн улап, көчүрүп жазгыла.

Сай, ил, бас, шыпыр, күрө, таң.

 Жазганыңарды окугула. Китептеги сөздөрдөн кандай айырма бар? Кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөрдү түздүңөр? Ооба, сөз жасоочу **-ма, -ым, -гак, -ыш, -гыч, -ынды** мүчөлөрү аркылуу этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрдү жасадыңар. Эстеп калгыла, бул мүчөлөр этиштен зат атооч жасоочу мүчөлөр болуп саналат.



Жакшы тилек – жарым ырыс.



54-көнүгүү. Сөз жасоочу мүчөлөр катышкан 8 сөз таап жазгыла.

СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ (УЛАНДЫ) МҮЧӨЛӨР



Кээ бир мүчөлөр уңгуга уланганда сөздүн маанисин өзгөртпөстөн формасын гана өзгөртөт. Мисалы: **бала** сөзүнө **-га, -нын, -да** мүчөлөрүн улап жазсак, **балага, баланын, балада** болуп, **бала** деген сөзгө уланган мүчөлөр уңгунун маанисин башка мааниге өткөрө алган жок, формасын гана өзгөрттү.

Сөздүн маанисин өзгөртпөстөн, анын формасын гана өзгөрткөн мүчөлөрдү сөз өзгөртүүчү мүчөлөр дейбиз.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр

**-лар, -ны, -га, -да, -дан, -нын
-ым, -ың, -ыбыз, -ыңар**

55-көнүгүү. Текстти окугула. Кара тамга менен ба-
сылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып жазгыла.
Мүчөлөр сөздүн маанисин өзгөрттүбү? Алар кандай
мүчөлөр деп аталат?

Өзбекстандын Андижан облусу Фергана өрөө-
нүнүн чыгышында жайгашкан. Анын чөл-
көмүндөгү башкы дарыясы – Кара-Дарыя. Ан-
дижанда нефть жана газ казып алынат. Дый-
канчылык өнүккөн журт саналат. Айдоо аян-
тынын көпчүлүгүнө пахта эгилет.





Сөздүн маанисин өзгөртпөстөн, анын формасын гана өзгөрткөн мүчөлөрдү сөз өзгөртүүчү мүчөлөр дей- биз.

56-көнүгүү. Жадыбалдан пайдаланып, берилген сөздөрдү уңгуга, сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө көрсөтүлгөндөй кылып ажыраткыла.

| Сөз | Уңгу | Мүчөлөр | |
|------------|--------|---------------------|------------------------|
| | | Сөз жасоочу мүчөлөр | Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр |
| достук | дос | -тук | – |
| мектепке | мектеп | – | ке |
| окуучу | | | |
| шаардан | | | |
| сайма | | | |
| мугалимдер | | | |
| оюнчук | | | |
| баскыч | | | |
| китепти | | | |



**Жакшы уул – асмандагы жылдыз,
Жакшы кыз – жакадагы кундуз.**



57-көнүгүү. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр катышкан 15 сөз жазгыла.



СҮЙЛӨМДҮН ИЧИНДЕГИ СӨЗДӨРДҮ БАЙЛАНЫШТЫРУУДА МҮЧӨЛӨРДҮН РОЛУ

58-көнүгүү. Окугула. Эмнелерди байкадыңар? Бул сүйлөм боло алабы? Сүйлөм болуш үчүн ар бир сөз маанисине ылайык бири-бири менен эмнелер аркылуу байланышат?

Адам... эмгек... улуу тирег... жок.



Туура, сүйлөмдөгү сөздөрдү бири-бири менен байланыштырып турган сөз өзгөртүүчү мүчөлөр бар. Жогорку сөздөргө **-дын, -тен, -и** деген мүчөлөрдү улап, дептериңерге жазгыла. **Адамдын эмгектен улуу тиреги жок.**

59-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү суроолорго карата көп чекиттердин ордуна **пахта** деген сөзгө тиешелүү мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Ал кайсы мүчөлөр?

Биздин айылыбыздагы талааларда (эмне?) ... өстүрүлөт. (Эмненин?) ... түшүмү жыл сайын мол болууда. Күндө жеңем (эмнеге?) ... барат. Жеңем (эмнени?) ... баарынан көп терип, алдыңкы теримчи болуптур. (Эмнеде?) ... алдыңкы теримчилерге кошумча белектер да беришет.



Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдү байланыштырууда мүчөлөрдүн ролу чоң. Мүчө өз ордунда уланбаса, сүйлөм түшүнүксүз болуп калат.





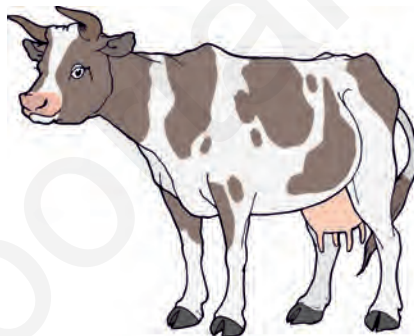
Булбул гүлзарын сүйөт, адам Мекенин сүйөт.



60-көнүгүү. Төмөндөгү ырдын үзүндүсүн окугула. Дөптөриңерге ыргагы жөндөмө мүчөлөрү уланган сөздөрдү жазгыла.

СҮТТӨН ЭМНЕ ЖАСАЛАТ?

«Уйдун сүтү – тилинде»
Деген сөз бар илимде.
Сүттөн элим ар түркүн,
Азык алат бул күндө.
Сүттү бир деп оболу,
Майды эки деп коёлу.
Сүзмө, каймак, камкаймак –
Кошулса беш болобу?



(Эсенгул Ибраев)

61-көнүгүү. Текстти окугула. Кара тамга менен ба-
сылган зат атооч сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Кичинекей бала **дасторконго** эми отураар
замат эле: «Бул **шорпонун** тузу көп болуп ка-
лыптыр. Мен муну жебейм», – деп **кашыкты**
ыргытып жиберет. Апасы: – Мейли... Кечки-
ге сага башка шорпо бышырып берем, – деп
дасторконду жыйнап коёт. Апасы көп өтпөй,
бакчага чыгып, **картошкаларды** казып, жыйнай
баштайт. Кичинекей бала күн батканга чейин
апасына тердеп-тепчип жардам берет. **Үйүнө**
киргенде апасы **дасторконду** даярдап, шорпо



куюп берет. Кичине бала **табагынан** бир кашык ууртап көрүп:

– Ии.. бул шорпо чынында эле абдан даамдуу болуптур.

Ачка болгон бала бир чыны **шорпону** бүт ичип бүтүрөт. Апасы жылмайып:

– Айланайын, балам, бул шорпо күндүз сен жактырбай койгон шорпо болчу. Бирок азыр сага абдан жакты, себеби керээли-кечке кайраттанып иштедиң. Иштеп жеген тамак даамдуу болот, – деди.

62-көнүгүү. Ырды окугула. Кара тамга менен ба-сылган сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыратып, кайсы жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү экенин аныктагыла.



Ачка мышык мыёолоп **үйгө** кирди, Аңдып келип, илинген **майды** көрдү. **Ууртунан** шилекейин чубуртуп: – Эми мына тойгуча жеймин! – деди.

Жетүү үчүн асылып, көп тырышты, Жете албады, чарчады, **үйдөн** чыкты. – Сасып кеткен май экен ким жесин! – деп, Шашканынан калп эле сүйлөп чыкты.

(Ж. Бөкөнбаев)



Мышык майга жетпей, сасык дептир.



63-көнүгүү. -лар, -ны, -га, -да, -дан, -нын, -ым, -ың, -ыбыз, -ыңар мүчөлөрүн катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.



СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Сөздөрдүн маанилери ар түрдүү болот. Мисалы: **Кыз, жакшы, сегиз, силер, былтыр, окуду**. Аталган сөздөргө ар кандай суроолор коюлат: **ким? кандай? канча? кимдер? качан? эмне кылды?** Бул сөздөрдүн бири заттын атын билдирсе, бири заттын белгисин же санды, же кыймыл-аракетти билдирет. Сөздөр ушундай маанилерине карай топторго бөлүнөт.

Сөздөрдүн маанилерине карай топторго бөлүнүшү сөз түркүмдөрү деп аталат.

64-көнүгүү. Сөз түркүмдөрүнүн аттарын эсиңерге салгылачы. Алардын ар бирине өз маанисине туура келген бирден сөздү дептериңерге жазгыла.

Зат атооч , ..., ..., ..., ...,

65-көнүгүү. Төмөнкүлөрдү окугула. Ар бир сөздөргө тиешелүү сөз түркүмдөрүн туура келтирип, оңдогон абалда дептериңерге көчүрүп жазгыла.

- | | |
|---------------------------------------|------------|
| 1. Барды, жылмайды, оку, келе жатат | ат атооч. |
| 2. Жакшы, жаман, кара, ак, бийик | сан атооч. |
| 3. Апа, үй, мектеп, уй, кой, тегирмен | сын атооч. |
| 4. Силер, алар, сен, мен, биз, ал | ат атооч. |
| 5. Беш, төрт, үч, жүз, он | тактооч. |
| 6. Азыр, бүгүн, былтыр, эртең менен | этиш. |

66-көнүгүү. Ар бир топтогу сөздөргө суроо коюп, кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экенин аныктагыла.

1. Мен, сен, биз, силер. 2. Шаар, жол, базар, булак. 3. Он беш, отуз, кырк, элүү. 4. Сүйлөдү, жөнөдү, иштеп жатат. 5. Сары, боз, жашыл, семиз. 6. Бүрсүгүнү, эртең, азыр, бүгүн.



Кирсиз жүрсөң, ооруусуз болорсуң.



67-көңүгүү. Жадыбалды жаттагыла. Силерге тааныш эмес сөз түркүмү кайсы?

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

| Зат атооч | Сын атооч | Сан атооч | Ат атооч | Этиш | Тактооч |
|-------------------------------------|--------------------------|--|--------------------------------------|---|--|
| Заттын атын билдирет | Заттын белгисин билдирет | Заттын эсебин, санын билдирет | Зат атоочтордун ордунда колдонулат | Заттын кыймыл-аракетин билдирет | Кыймыл-аракеттин мезгилин, ордун, түрдүү кырдаалын көрсөтөт. |
| Ким? Эмне? Кимиси? Эмнеси? | К а н - дай? | Канча? Нече? Канчанчы? Неченчи? | Ким? Эмне? Кимдер? Эмнелер? | Эмне кылды? Эмне кылат? Эмне кылып жатат? | Качан? Каерде? Кайсы убакта? Кайда? Каерде? |



| | | | | | |
|-----------------------------|--------------------------------|-----------------------------------|------------------------------|-------------------------------------|-----------------------------------|
| Талаа, торгой, окуучу | Ак, кызыл, көк, жашыл | Жүз, беш, тогуз, биринчи | Сен, мен, сиз, ал ж.б. | Жазат, ойнойт, күлүп жатат | Азыр, бүгүн, эртең, бый- ыл |
|-----------------------------|--------------------------------|-----------------------------------|------------------------------|-------------------------------------|-----------------------------------|



ЗАТ АТООЧ

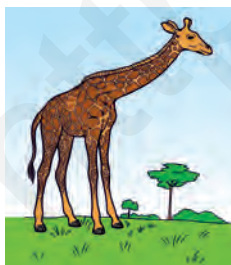
Заттын, нерсенин атын билдирген сөздөр зат атооч деп аталат. Зат атооч ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берет. Ким? – Мугалим. Эмне? – Булак. Эмне? – Жылкы. Ким? деген суроо адамдарга гана берилет.

68-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдөн ким? эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү терип жазгыла. Булар кайсы сөз түркүмүнө кирет?

Топурак, алтын, жүгөрү, он бир, ук, аары, алма, банан, кенен, ата, апа, жашыл, көк.

69-көнүгүү. Ырды окугула. Көчүрүп, зат атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

МОЙНУМ УЗУН БОЛГОНДО



Кенгуру, чил, уларды,
Карышкыр, аюу, куланды.
Зооцирктен көрүп Эсенбай,
Аябай жыргап кубанды.
А жирафты көргөндө,
Токтоп калды ойлоно:

«Эсепти дайым көчүрүп,
«Эки» албайт элем,
Эх, мындай
Узун мойнум болгондо...»

(К. Жунушев)



улар – тоодо жашай турган ири илбээсин куш; **кулан** – жапайы жылкы.

70-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын таап, анда колдонулган сөздөрдүн ичинен зат атоочторду көрсөткүлө.

Тарбаңдап бадал, куурай, чөп башына,
Желелеп каршы-терши торун жаят.
Урунган чымын, чиркей, кумурсканы,
Чыгарбай тыбыратып чырмап салат.
Кана, балдар, мунун атын ким табат? (Ж.....)



бадал – жапыз, ичке жана көбүнчө топтолуп түптүп болуп өсүүчү майда жыгач өсүмдүк; **куурай** – куураганда сөңгөгү катуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу өсүмдүк.



**Таза аба жуткуң келсе, эрте тур,
Таза өмүр сүргүң келсе, эмгек кыл.**



71-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна заттардын атын билдирген сөздөрдү таап, дептериңерге жазгыла.

1. Адамдар: ..., ..., ...,
2. Жаныбарлар: ..., ..., ...,
3. Окуу куралдары: ..., ..., ...,



4. Үй-орозгер буюмдары: ..., ..., ...,
5. Эмгек куралдары: ..., ..., ...,



ЭНЧИЛҮҮ ЖАНА ЖАЛПЫ ЗАТ АТООЧТОР

Заттардын жалпы аттарын билдирген сөздөр жалпы зат атоочтор деп аталат. Мисалы, төмөнкү тексттеги *акын, композитор, кыргыз, музыка, күү, ыр, маданият, кенч, комузчу, шакирт, өзбек, эл* өңдүү зат атоочтор жалпы зат атоочторго кирет.

Адамга, жер-сууга, тоого, шаарга, айылга, көчөгө жана башка заттарга энчиленип коюлган аттары энчилүү зат атоочтор деп аталат. Мисалы, төмөнкү тексттеги *Токтогул, «Кербез», «Жаш кыял», «Тогуз кайрык», «Миң кыял», Атай* деген зат атоочтор энчилүү зат атоочторго кирет.

Байкап турганыңардай, энчилүү зат атоочтор жалпы зат атоочтордон айырмаланып, ар дайым баш тамга менен жазылат. Ошондой эле китептин, журналдын, газетанын, кинофильмдердин, ыр жана обондордун ж.б аттары тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат.

72-көнүгүү. Текст менен таанышып, энчилүү зат атоочторду тапкыла.



УЛУУ КОМУЗЧУ

Токтогул улуу акын гана болбостон, улуу композитор да болгон. Токтогул кыргыз музыкасын байытты. Жүздөгөн жаңы күүлөрдү чыгарган. Токтогул ар бир ырдаган ырына жаңы күү чыгарган. Токтогулдун «Кербез», «Жаш кыял», «Тогуз кайрык», «Миң кыял» сыяктуу күүлөрү маданиятыбыздын кенчине кошулду.

Кыргыздын Атай сыяктуу комузчулары Токтогулдун анык шакирти болуп эсептелет. Токтогул өзбек элинин ырларын бир укканда үйрөнүп алып, так өзүндөй аткарган.

73-көнүгүү. Жадыбалдагы жалпы зат атоочтор менен таанышып, алардын тушуна энчиленген аттарын жазып, жадыбалды толтургула.

| Жалпы зат атоочтор | Энчилүү зат атоочтор |
|--------------------|----------------------|
| шаар | Ташкент шаары |
| айыл | |
| көчө | |
| дарыя | |

74-көнүгүү. Үзүндүнү окугула. Дептериңерге тексттеги жалпы зат атоочторду бир катарга, энчилүү зат атоочторду экинчи катарга бөлүп жазгыла.

МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ

Каныкей Букара шаарында атасынын колунда жалгыз уулу Семетей чоңойгончо турат. Се-



метейди Каныкейдин агасы Ысмайыл асырап багат.

Бирок, бала чоңойгончо Манастын уулу экендиги айтылбайт. Семетей өзү да атам Ысмайыл деп эле жүрө берет.

Сары таз деген киши атайы Семетейдин намысын козгоо үчүн жолунан тосуп, тайтайып тура калып:

– Э-э, жетим, сен бу жерде эмне Каракандын өз баласы окшоп жыргап-куунап жүрөсүң? Сенин атаң – Манас, жериң – Талас. Бирөөнүн эли эл болбойт. Эрте жолду тап! – дейт.

Үлгү: *Каныкей* | *ата, кол, уул*
Букара шаары



Ат тойгон жерине качат, азамат тууган жерине шашат.



75-көнүгүү. Текстти окуп, энчилүү зат атоочторду дептериңерге терип жазгыла.

Чыңгыз Айтматов дүйнө жүзүнө белгилүү жазуучу, чыгармалары 170 тен ашык тилге которулган. «Ак кеме», «Саманчынын жолу», «Жамийла», «Гүлсарат», «Кылым карытар бир күн», «Кассандра тамгасы» ж.б. чыгармалары дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө сүйүп окулат.

Чыгармаларын окубаганың менен алардын кинолорун көргөн болушуң керек. Балдар үчүн эң кызык фильми «Ак кеме» деп билебиз.



Кандай кызык чыгарма, эч кимдин эсинен чыкпайт. Андагы «Бугу эненин» жомогу!



ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖЕКЕЛИК ЖАНА КӨПТҮК САНДАРДА КОЛДОНУЛУШУ



Зат атооч сөздөр жекелик жана көптүк мааниде айтылат. Жеке мааниде зат атооч сөздөр бир гана затты билдирет. Бирден ашык заттар көптүк маанидеги зат атоочтор болуп эсептелет. Алар жеке маанидеги сөздөргө – **лар** мүчөсү улануу аркылуу түзүлөт. **-лар мүчөсү: -лор, -лер, -лөр, -дар, -дер, -дор, -дөр, -тар, -тер, -төр, -тор** болуп өзгөрөт.

76-көнүгүү. Сүрөттөрдү байкагыла. Аларды белгилеген зат атоочторду окугула. Чекиттердин ордуна кандай мүчөлөр коюлат? Эмне үчүн?



Китеп



Китеп...



Алма



Алма...

77-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочторду окугула. Сөздөрдү көптүк маанидеги зат атоочторго айландырып жазгыла.

Жүзүм, пахта, талаа, короз, тоок, жөжө, калем, дептер, алча, коон, дарбыз.



78-көнүгүү. Төмөнкү зат атооч сөздөрдү үлгүдө көрсөтүлгөндөй тартипте дептериңерге көчүрүп жазгыла.

Балык, балыктар, алма, алмалар, китеп, китептер, кой, койлор, көйнөк, көйнөктөр.

Үлгү: *Балык* | *балыктар*



Демек, зат атооч сөздөр жекелик жана көптүк мааниде айтылат. Жеке мааниде зат атооч сөздөр бир гана затты билдирет. Бирден ашык заттар көптүк маанидеги зат атоочтор болуп эсептелет. Алар жеке маанидеги сөздөргө **-лар** мүчөсү улануу аркылуу түзүлөт.



Досторуңа таттуу бол, кастарыңа катуу бол.



79-көнүгүү. Төмөнкү мүчөлөргө ылайык келген сөздөрдү коюп жазгыла.

...лар, ...лер, ...лөр, ...лор, ...тар ...тер, ...төр, ...тор, ...дар, ...дер, ... дор,



ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат атоочтун сүйлөмдө башка сөздөр менен **-нын, -га, -ны, -да, -дан** мүчөлөрү аркылуу байланышып, өзгөрүшү жөндөмө боюнча өзгөрүү, ал эми ошол өзгөрүүнү ишке ашырган жогорку мүчөлөр жөндөмө мүчөлөрү деп аталат. Кыргыз тилинде 6 жөндөмө бар: атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш.

Алар төмөнкү жадыбалда берилген. Ким? эмне? кимдин? эмненин? кимге? эмнеге?



кимди? эмнени? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? деген суроолор кайсы жөндөмөлөргө коюларын байкагыла.

| Жөндөмөлөр | Суроолор | Мүчөлөр |
|------------|------------------|---------|
| Атооч (А.) | Ким? эмне? | - |
| Илик (И.) | Кимдин? эмненин? | -нын |
| Барыш (Б.) | Кимге? эмнеге? | -га |
| Табыш (Т.) | Кимди? эмнени? | -ны |
| Жатыш (Ж.) | Кимде? эмнеде? | -да |
| Чыгыш (Ч.) | Кимден? эмнеден? | -дан |

80-көнүгүү. Ата, үй деген сөздөрдү оозеки жөндөгүлө.

81-көнүгүү. Эне, Өзбекстан деген зат атоочторду жазуу түрүндө жөндөп, алардын мүчөлөрүн салыштыргыла.

82-көнүгүү. Тексттеги кара тамга менен басылган сөздөрдөгү жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы тыбышынын өзгөрүш себептерин айтып бергиле.

Өзбекстанда улуттар аралык **ынтымакка, достукка** жана **кызматташтыкка** өтө чоң маани берилет. **Биздин** өлкө – көп улуттуу. **Мекенибизде** бир жүз отуздан ашык улуттун өкүлдөрү жашайт. Алар менен **ынтымакта, достукта** жашайбыз.



Билимдин кени китепте.



83-көнүгүү. Китеп деген сөздү пайдаланып, текст түзгүлө. Бул сөз ар кандай жөндөмөдө болсун.



II ЧЕЙРЕК

АЯГЫ ҮНДҮҮ, ЖУМШАК ЖАНА КАТКАЛАҢ ҮНСҮЗДӨР МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат атоочтордун аягы үндүү тыбыш менен бүтсө, ага жалгануучу жөндөмө мүчөлөр жумшак үнсүздөрдөн башталат. Мисалы:

| | | | |
|-------|----------|----------|----------|
| Атооч | эмне? | пахта | талаа |
| Илик | эмненин? | пахтанын | талаанын |
| Барыш | эмнеге? | пахтага | талаага |
| Табыш | эмнени? | пахтаны | талааны |
| Жатыш | эмнеде? | пахтада | талаада |
| Чыгыш | эмнеден? | пахтадан | талаадан |

Зат атоочтордун аягы жумшак үнсүздөр менен бүтсө, ага жалгануучу жөндөмө мүчөлөр да жумшак үнсүздөрдөн башталат. Мисалы:

| | | | |
|-------|----------|---------|----------|
| Атооч | эмне? | акыл | билим |
| Илик | эмненин? | акылдын | билимдин |
| Барыш | эмнеге? | акылга | билимге |
| Табыш | эмнени? | акылды | билимди |
| Жатыш | эмнеде? | акылда | билимде |
| Чыгыш | эмнеден? | акылдан | билимден |



Зат атоочтордун аягы каткалаң үнсүздөр менен бүтсө, ага жалгануучу жөндөмө мүчөлөр каткалаң үнсүздөрдөн башталат. Мисалы:

| | | | |
|-------|----------|----------|----------|
| Атооч | эмне? | эмгек | китеп |
| Илик | эмненин? | эмгектин | китептин |
| Барыш | эмнеге? | эмгекке | китепке |
| Табыш | эмнени? | эмгекти | китепти |
| Жатыш | эмнеде? | эмгекте | китепте |
| Чыгыш | эмнеден? | эмгектен | китептен |

84-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө. Жөндөмө мүчөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө көңүл бургула.

1. Баа, окуучу. 2. Тай, бал. 3. Дос, жибек.

85-көнүгүү. Ырды окугула. Андагы жөндөмө мүчөлөрү уланган сөздөрдүн астын сызгыла.

Адамзатты кор кылбас,
Акыл болот турбайбы.
Жардамдашкан кыйында,
Жакын болот турбайбы.
Сөздү кыштай кынаган,
Акын болот турбайбы. (Жеңижок)



Күч кетет, билим кетпейт.



86-көнүгүү. Аягы үндүү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдөн турган сөздөрдү таап, жазуу түрүндө жөндөгүлө.



АЯГЫ Б, В, Г, Д ТЫБЫШТАРЫ МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аягы **б, в, г, д** тыбыштары менен бүткөн зат атоочтор жөндөлгөндө, **б** тыбышы **п**, **в** тыбышы **ф**, **д** тыбышы **т**, ал эми **г** тыбышы **к** болуп угулат. Бул тыбыштар менен аяктаган зат атоочтор жөндөлгөндө, угулушуна карабай, **б, в, г, д** тамгалары жазылышындай сакталып, аларга уланган мүчөлөр жумшак үнсүздөрдөн башталат. Мисалы:

| | | |
|----------------|-------------|-----------|
| Атооч эмне? | Айтматов | доклад |
| Илик эмненин? | Айтматовдун | докладдын |
| Барыш эмнеге? | Айтматовго | докладга |
| Табыш эмнени? | Айтматовду | докладды |
| Жатыш эмнеде? | Айтматовдо | докладда |
| Чыгыш эмнеден? | Айтматовдон | докладдан |

87-көнүгүү. Геолог жана Караев деген зат атоочторду жазуу түрүндө жөндөгүлө.

88-көнүгүү. Окугула. Текстке тема коюп, айрым сөздөрдөгү катаны таап, оңдоп жазгыла.

Асакеде автомобил иштеп чыгаруучу завод курулду. Завотту куруу жана иштеп чыгарууну жолго коюуда журтбашчыбыз демилгечи болду. Завотто эң алгач «Дамас» моделиндеги биринчи өзбек автомобили иштеп чыгарылган. Менин

атам завотто иштейт. Завоттон «Тико», «Нексия», «Матис», «Ласетти», «Шевролет-спарк», «Эпика», «Каптивa», «Токума», «Нексия-2» еңдүү 9 түрлүү өзбек автомобилдерин даярдоо жолго коюлган.

Жакында завотто чогулуш болду. Менин атам чогулушта доклад окуду. Абдуллаеф агай ордунан туруп, атама ыракмат айтты.



Билимдүүнүн түнү – күн, билимсиздин күнү – түн.



89-көнүгүү. Төмөнкү зат атооч сөздөрдү окугула. Айтылышы менен жазылып калган зат атоочторду туура жазып, жөндөгүлө.

Коллектив, Ханабат, аэроклуб, активф.



ОРУС ТИЛИ АРКЫЛУУ КИРГЕН КЭЭ БИР СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Орус тили аркылуу кирген жана аягы -ск, -кт, -фть, -нг, -нд, -нк менен бүткөн сөздөр жөндөлгөндө уңгу менен мүчөнүн ортосуна бир үндүү кошулуп жөндөлөт. Мисалы:

| | | |
|-------|-------------|------------|
| Атооч | Минск | фонд |
| Илик | Минск-и-нин | фонд-у-нун |
| Барыш | Минск-и-ге | фонд-у-га |

| | | |
|-------|-------------|------------|
| Табыш | Минск-и-ни | фонд-у-ну |
| Жатыш | Минск-и-де | фонд-у-да |
| Чыгыш | Минск-и-ден | фонд-у-дан |

Орус тили аркылуу кирген аягы ичкертүү (ь) белгиси менен бүткөн сөздөр жөндөлгөндө ичкертүү (ь) белгиси түшүп калат. Ичкертүү (ь) белгиси сөздүн ортосуна келген учурда ал белги сакталып, жөндөлө берет. Мисалы:

| | | |
|-------|----------|-----------|
| Атооч | медаль | альбом |
| Илик | медалдын | альбомдун |
| Барыш | медалга | альбомго |
| Табыш | медалды | альбомду |
| Жатыш | медалда | альбомдо |
| Чыгыш | медалдан | альбомдон |

90-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү жазгыла. Кара тамга менен басылган сөздөрдөгү уңгу менен мүчөлөрдүн ортосуна кайсы үндүү кошулуп жазылганын айтып бергиле.

Минскинин өнөр жайы, илими жана маданияты өнүккөн ири шаар экенин дүйнө элдери жакшы билет. **Минскиде** ири завод-фабрикалар, кино-театр, окуу-жайлары жана музейлер бар. Экинчи дүйнөлүк согушу учурунда **Ново-троицкиде**, **Беловодскиде** кант заводдору курулган. Алибек **танканын** сүрөтүн аябай жакшы тартты.

91-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү дептериңерге жөндөп жазгыла.

Нефть, коньки, декабрь, пальто.



Билим – кенч, эмгек анын ачкычы.



92-көнүгүү. Кара тамга менен басылган зат атоочторду жазуу түрүндө жөндөгүлө.

Индонезияда Семаранг деген шаар бар. **Семарангиде** айыл чарба азыктарынан кофе, чай, тамеки, кант жетиштирилет. **Семарангинин** жыгаччылык, карагай тилүү, текстиль, кеме ремонттоочу ишканалары да өтө өнүккөн. **Челябинскиде** Еманжелинск деген шаар бар. **Еманжелинскинин** механика жана аралаш тоют даярдоо заводдору, мебель фабрикасы, өлкө-таануу музейи бар.



ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ ЗАТ АТООЧТОР, АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ, ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал зат атооч болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй зат атоочтор бир гана сөздөн турса, татаал зат атоочтор эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт.

Жөнөкөй зат атоочтор: алма, өрүк, мектеп, көчө, шаар, айыл ж.б.

Татаал зат атоочтор: ата-эне, темир жол, Арал деңизи, Борбордук Азия ж.б.



Татаал зат атоочтор жөндөлгөндө баш жагына келген сөздөр өзгөрүүсүз калып, жөндөмө мүчөлөр аяккы сөзгө жалганат. Мисалы: Орто Азиянын, бала-чакага, аяк-башынан.

1. Жөнөкөй зат атоочтор сүйлөм башында жана энчилүү аттарда баш тамга менен, башка учурларда кичине тамгалар менен жазылат.

2. Энчиленип коюлган татаал зат атооч сөздөр баш тамгалар менен башталып бирге жазылат: **Коргонтөбө, Булакбашы, Кожоабд** ж.б.

3. Өз-өзүнчө турганда түшүнүккө ээ болгон эки сөздөн түзүлүп, бир маани берген татаал зат атооч сөздөр кичине тамгалар менен, ал эми сүйлөм башында келсе баш тамга менен жазылат: **таш бака, бака жалбырак, кол кап.**

4. Эки сөзү тең өзүнчө маани берген же биринчи сөзү маани берсе, экинчиси маани бербеген татаал сөздөрдүн ортосуна дефис (-) коюлуп, кичине тамгалар менен жазылат: **бала-чака, кыз-кыркын, эже-сиңди, курбу-курдаш.**

93-көнүгүү. Төмөнкү катарларды уланткыла. Ар бирине 5 тен сөз жазгыла.

1. Бир сөздөн турган сөздөр: кагаз,
2. Эки-үч сөздөн турган сөздөр: кирпичечен,

94-көнүгүү. Текстти окуп, дептериңерге көчүрүп жазгыла. Зат атооч сөздөрдүн астын сызып, алардын кайсы жөндөмөдө турганын үлгүдөгүдөй көрсөткүлө.

Тыныбек үйгө берилген тапшырмасын өз убагында аткарат. Ал сабактан келери менен кийимин алмаштырат. Курсагын тойгузгандан кийин апасына жардамдашат. Уйларды сугарат. Карындашы Айпери идиш-аяктарды жууйт.

А.ж. Б.ж.

Т.ж.

Үлгү: Тыныбек үйгө берилген тапшырмасын өз убагында аткарат.

95-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, татаал зат атоочтор кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле.

Биздин үй-бүлөдө тазалыкка өтө чоң маани берилет. Тазалык жок жерде ооруу-сыркоо көбөйүшү мүмкүн. Ошондуктан үйлөрдү күнүгө тазалайбыз. Сен да кичиненден эмгекчил болуп өссөң, кийин жакшы турмушта жашайсың.



Билим – деңиз, акыл – кайык.



96-көнүгүү. Текстке тема койгула, зат атоочторго уланган жөндөмө мүчөлөрүн көрсөтүп, үлгүдөгүдөй жазгыла.



Кары-картаңдар көчөдөн өтө албай, автобуска түшө албай жатса жардамдаш, колтуктап өткөрүп кой, батасын аласың.

Көчөдө отурган жетим-жесирди, бей-бечараны, кайырчыларды шылдыңдаба.

Ата-энеңдин, мугалимдин, улуулардын тилин ал, каяша айтпа. Бөбөктөрүңө, бир туугандарыңа, ата-энеңе кайрымдуу бол.

Жан-жаныбарларга, канаттууларга, иттерге, мышыктарга аягандык менен мамиле жаса, ыймандуу, кайрымдуу, боорукер, ак ниет бала болуп чоңой. Кайрымсыз адам катып калган ташка окшош. Балдар, силер эч качан кайрымсыз болбогула!

А.ж

Ч.ж

Б.ж.

Үлгү: *Кары-картаңдар көчөдөн өтө албай, автобуска түшө албай жатса жардамдаш, колтуктап өткөрүп кой, батасын аласың.*



ЗАТ АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ БАШ МҮЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Зат атооч сүйлөм ичинде ээ жана баяндоочтун милдетин аткарат: *Күн кыскарды. Адамдын көркү – адеп.* Биринчи сүйлөмдө **күн** деген зат атооч ээлик милдетти аткарды. Экинчи сүйлөмдө **адеп** деген зат атооч баяндоочтук милдетти аткарды. Бул сүй-



лөмдөрдөгү күн, адеп деген зат атоочтор сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болгон ээ жана баяндоочтун милдетин аткарышты.

97-көнүгүү. Төмөнкү баяндоочторго ээси зат атоочтон турган сөздү таап, жалаң сүйлөм түзүп, дептериңерге жазгыла.

... бүркөлдү. ... жаады. ... чыкты. ... өстү. ... гүлдөдү. ... бышты. ... болду. ... окуду. ... жазды. ... ыйлады. ... күлдү. ... кубанышты. ырдашты.

Үлгү: Мугалим жазды.

98-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн баяндоочторун тапкыла. Алар кайсы сөз түркүмүнөн экенин айткыла.

1. Эл эчтемеден бейкапар таттуу уйкуда. 2. Эң кенжебиз – Алибек. 3. Пилла – тыттын жалбырагы менен багылуучу жибек куртунун түшүмү. 4. Алима – нур жүздүү кыз.

99-көнүгүү. Макалдарды дептериңерге көчүрүп жазгыла. Ээлик милдетти аткарган зат атоочтордун астына бир, баяндоочтук милдетти аткарган зат атоочтордун астына эки сызык сызгыла.

Эмгек абийир таптырат. Адал эмгек астыңа – ат, үстүңө тон. Адал иштин арты – бакыт. Суу атасы – булак, сөз атасы – кулак.





Акыл – тозбос тон, билим – түгөнбөс кен.



100-көнүгүү. Текстти окуп, ага тема койгула. Дептериңерге көчүрүп, сүйлөмдөрдүн ээ жана баяндоочторун тапкыла.

Киндик кан төгүлгөн, туулган жер – Мекен. Мекен туулган жерден башталат. Туулган жердин топурагы – алтын, суусу – мүрөк. Биз туулуп, жашап жаткан кооз өлкө – Өзбекстан. Өзбекстаныбыз абдан бай өлкө. Ата Мекенибиздин борбору – Ташкент шаары. Ал өтө баыркы жана кооз шаар.



ЗАТ АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРДУН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Зат атооч сүйлөм ичинде аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук милдеттерди да аткарат:

1. Күндүн ысык илеби сезилди.
2. Окуу башталганча мектепти оңдоп бүтөбүз.
3. Кең аянтта трактор күрүлдөдү.

Биринчи сүйлөм ичинде **күндүн** деген зат атооч аныктоочтук, экинчи сүйлөмдө **мектепти** деген зат атооч толуктоочтук, үчүнчү сүйлөмдө **аянтта** деген зат атооч бышыктоочтук милдетти аткарды.

101-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн оозеки айтып бергиле.

Анара окууга кетти. Анаранын апасы пахта терет. Гүлнара сабизди туурады. Апасы күрүчтү жууду. Анара сабактан келди. Бөлмөсүндө жалгыз Жамила отурат. Апасы Жамиланы чакырды. Ашканада баары чогуу тамактанышты.

102-көнүгүү. Ырды окуп, аны көчүрүп жазгыла. Андан зат атоочторду таап, астын сызгыла.

Күндөн алып кубатты,
Күндөн алып азыгын.
Мөмө-жемиш, жашылча,
Боёнушат жашырын.



Ошон үчүн алма-өрүк,
Күндөй кызыл, сары да.
Ошон үчүн жемиштер,
Ден соолукка дары да.
(К. Жунушев)

103-көнүгүү. Макалдарды окуп, андагы айкындооч мүчөлөрдү ажыраткыла.

Достук тар кыяда сыналат. Эр эмгегин жер жебейт. Ыйдын да өз күлкүсү бар. Аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт. Карысы бардын ырысы бар. Иши жоктун

ашы жок. Кайгысы жок кара сууга семирет. Суу башынан тунат.



Суу – жерге, байлык – элге.



104-көнүгүү. Суроолорго жооп таап, ордуна коюп, дептериңерге көчүргүлө. Сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

Эртең менен (каякка?) чыктык. (Каякка?) ба-рууну көптөн бери самап жүргөнбүз. (Эмнеден?) эки жакты карап баратабыз. (Эмненин?) жолу менен бирде өйдө, бирде ылдый түшүп жүрүп отуруп, (каякка?) да келип калдык. Адашып кетпейин деп, (кимдин?) колунан кармадым.



СЫН АТООЧ

Заттын өңү-түсүн, сапатын, даамын, формасын, көлөмүн көрсөтүп, кандай? деген суроого жооп берип турган сөздөрдү сын атооч дейбиз.

Мисалы: *ак жоолук, күнөстүү өлкө ж.б.* Мында ак, күнөстүү деген сөздөр кандай? деген суроолорго жооп берет. Булар сын атооч сөздөр.

Сын атооч сапаттык сын жана катыштык сын болуп экиге бөлүнөт.

Сапаттык сын атооч сөздөр


| Заттын өңү-түсүн билдирет. | Заттын сапатын билдирет | Заттын даамын билдирет | Заттын формасын билдирет | Заттын көлөмүн билдирет |
|--|--|---|---|---|
| Кызыл гүл, жашыл аалам, кара каш, сары көйнөк, көк асман | кызык китеп, салкын аба, эстүү киши, элпек кыз, жакшы бала | ширин алма, кычкыл анар, таттуу жүзүм, супсак шорпо, ачуу тамак | сүйрү коон, тоголок дарбыз, ийри жол, жумуру баш, түз терек | узун аркан, ичке жип, кичине топ, бийик үй, семиз кой |

105-көнүгүү. Табышмактардын жандырмагын тапкыла. Кандай? деген суроолорго жооп берген сөздөр кайсылар?

- | | |
|---|---|
| 1. Саксайган түрү бар, Адам коркор үнү бар. (ү..) | 2. Өзүн жесең ачуу, Тамакка кошсоң даамдуу. (т..) |
|---|---|

106-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Зат атоочтун белгилерин мүнөздөгөн сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Айсулуу колуна кызыл гүл алды.
2. Короодо жумуру дөңгөч жатат.
3. Алыстан бийик имараттар көрүндү.
4. Айчүрөк таттуу торт даярдады.

 Сын атоочтор зат атоочко интонациянын жардамында байланышат: кызыл гүл, жумуру дөңгөч, бийик имараттар, таттуу торт.



107-көнүгүү. Берилген зат атоочторго ылайык белгилерди таап, сөз айкаштарын түзгүлө. Дептериңерге жазгыла.



108-көнүгүү. Сапаттык сын атоочтордун түрлөрүнө мисал таап, төмөнкү катарларды уланткыла.

Өң-түс: ак, ...; сапат: элпек, ...; даам: таттуу, ...; форма: тоголок, ...; көлөм: узун,



Акыл – алтын, ой – күмүш.



109-көнүгүү. Чекилтердин ордуна ылайык келген сапаттык сын атооч сөздөрдү коюп, көчүрүп жазгыла.

... кыз, ... кулак, ... шамал, ...китеп, ...сүт, ...тон, ...көйнөк, ... калемпир, ... балта.

Заттардын өңү-түсүн, сын-сапатын, даамын, формасын, мүнөзүн, көлөмүн түздөнтүз көрсөткөн сын атоочтор **сапаттык сын атооч** деп аталат.



КАТЫШТЫК СЫН АТООЧ



Сын атоочту жасоочу мүчөлөр аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөн сын атооч сөздөр **катыштык сын атооч** деп аталат.





Мисалы:

Таалай (эмне?) Таалай**луу** (кандай?)
 Унут (эмне кыл?) Унут**чаак** (кандай?)

Зат атооч жана этиш сөздөр **-луу**, **-чаак** мүчөлөрүнүн жардамы менен сын атооч сөздөргө айланды. **-луу**, **-чаак** мүчөлөрү сын атооч жасоочу мүчөлөр.

110-көнүгүү. Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөрдүн башкы тыбышынын өзгөрүшүнө көңүл бургула. Көнүгүүдөгү сөздөрдү улантып жазгыла.

Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр:

-луу – баалуу, эстүү, билимдүү, тартиптүү, ...,

-дай – тоодой, көлдөй, сүттөй, баладай, ...,

-сыз – акылсыз, адепсиз, тартипсиз, уятсыз, ...,

-лык – балалык, жаштык, шаардык, класстык, ...,

-чыл – эмгекчил, ойчул, суучул, ырымчыл, ...,

-кер – ишкер, айлакер, талапкер, даанакер, ...,

111-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочторго көрсөтүлгөн сын атоочтордон туура келгенин коюп, сөз айкаштарын түзүп, дептериңерге жазгыла.

... жер, ... бала, ... кыз, ... эне, ... ай, ... тамак,
 ... чал, ... кызматчы, ... түшүм, ...түн, ...адам.



Колдонулуучу сын атооч сөздөр: *токойлуу, шаардык, тартиптүү, акылдуу, мээримдүү, жаанчыл, даамдуу, сөзмөр, айсыз, жылдык, ишмер.*

112-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, сын атооч сөздөрдүн жасалышын түшүндүргүлө. Аларга сүйлөмдөр түзүп жазгыла.

Эмгекчил, сөзмөр, өнөрпоз, жаанчыл.



Чынчыл адамга жүгүн.



113-көнүгүү. Макалдарды окугула. Дептериңерге көчүрүп, катыштык сын атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Билимдүү – зор, билимсиз – кор. 2. Балалуу үй – бактылуу үй. 3. Акылдуу бала – элпек, акылсыз бала – тентек. 4. Ишкер иштеп байыйт. 5. Ынтымактуу үйгө ырыс түнөйт. 6. Чынчылдын чынысы сынбайт.

114-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Кандай? деген суроого жооп берген сын атооч сөздөрдү айтып бергиле.


Билимдин кайнар булагы,
Өмүрдүн жарык чырагы.
Канаттары кабаттуу,
Тапкыла жообун угалы.

(к....)



115-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочторго кандай сын атоочтор айкашканын оозеки айткыла.

Алгыр куш, жазгыч акын, тайгак жол, уланды мүчө, таарынчаак бала, унутчаак киши, уялчаак кыз, атчан адам, ботосуз төө, алтындай балалык, малдуу адам, жазгы суу, чайкор кемпир.

 Эстеп калгыла, сын атооч жасоочу мүчөлөр аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөн сын атооч сөздөр катыштык сын атооч болот. Алар башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай заттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп турат.



Жакшыга жанаш, жамандан адаш.



116-көнүгүү. Каалаган жаңылмачты көчүрүп жазгыла. Сапаттык жана катыштык сын атоочторду көрсөткүлө.

1. Ак мончок, көк мончок,
Аябай көп мончок.
Көп мончок ичинде,
Көгүлтүр көз мончок.
2. Токол музоо сүзөнөөк,
Моюнчасын үзөнөөк,
Сүзөнөөк, үзөнөөк,
Байлап салдык үчөөлөп.



ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ СЫН АТООЧТОР

Сын атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

| Жөнөкөй сын атоочтор бир сөздөн турат | Татаал сын атоочтор эки же андан ашык сөздөрдөн турат |
|--|---|
| Мисалы: жашыл, ак, кызыл, жаш, бийик, жапыз, таза, семиз, жыттуу, элпек, кенен, ийри, томолок ж.б. | Мисалы: көпкөк, бозала, каратору, кичипейил, аккөңүл, чымкый кызыл, эң сонун, балакыял, улуу-кичүү ж.б. |

117-көнүгүү. Төмөнкү жөнөкөй сын атоочторду татаал сын атоочторго айландырып жазгыла.

Кара, узун, кызыл, терең, кымбат, сонун, на-
чар, ак, таттуу.

Үлгү: кара ниет, ...

118-көнүгүү. Көчүрүп, жөнөкөй жана татаал сын атоочторду көрсөткүлө. Манасчылардын «Манасты» айтуу ыкмаларын туурап, айтып көргүлө.

Адыр-адыр бел менен,
Аркар баскан жол менен.
Кызылала кан болуп,
Келдим деди канына.

Тилке-тилке коо экен,
Аягы калың чер экен.



Ачкайкалаң бел экен,
Ат жүргүс жаман жер экен.
(«Манас», II т.)



бел – бул жерде тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкырак жери маанисинде; **аркар** – чыгырык мүйүздүү, кылчык жүндүү кой тукумуна кирүүчү жапайы тоо айбаны; **чер** – бул жерде калың, жыш, чытырман токой, калың жыш чыккан бадал маанисинде.

119-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна сын атооч сөздөрдү коюп жазгыла.

1. Китепканага ... китептер алынып келинди.
2. Биздин мектепке ... меймандар келишти.
3. Чоң эне ... пейили менен батасын берди.
4. Алмаз мага ... китеп белек кылды.
5. Кортку деген айылда ... булактар көп.

Колдонулуучу сөздөр: *жаңы, кадырлуу, жакшы, кызык, тунук.*

120-көнүгүү. Жаңылмачтардан жөнөкөй жана татаал сын атоочторду таап, дептериңерге көчүргүлө.

1. Чоң ача таш, кичи ача таш.
2. Ай, ай, Айдарбай!
Кызыл мүйүз уюнду,
Үйүңө айдай бар.





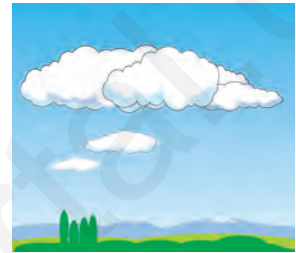
**Ак ниет болсоң – жетерсиң муратка,
Арамдык кылсаң – каларсың уятка.**



121-көнүгүү. Табышмактардын жандырмагын тапкыла. Сын атооч сөз кайсы сөз менен айкалышты?

1. Көк көйнөккө пахта жайдым.
(Б....)

2. Коюм кара, короом ак,
Таягым учтуу, тилим так.
(Т....., к....., к....., с.. өчүрүлөт)



СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ. ЖАЙ ДАРАЖА



Кыргыз тилинде сын атоочтун төрт даражасы бар: жай, салыштырма, күчөтмө жана басаңдатма. Мисалы:

| Жай даража | Салыштырма даража | Күчөтмө даража | Басаңдатма даража |
|------------|-------------------|-------------------------------|-------------------|
| ак | агыраак | өтө ак, аппак, абдан ак | агыш |





Жай даража заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, уңгу түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу жасалат. Мисалы: жашыл, ак, көк, кара, кең, сүйрү.

122-көнүгүү. Өз алдыңарча жай даражадагы сын атоочторго оозеки түрдө мисалдар келтиргиле.

123-көнүгүү. Төмөнкү зат атооч сөздөргө ылайык келген жай даражадагы сын атоочтордон ойлоп таап, сөз айкаштарын түзгүлө.

Тон, жылкы, таш, үй, чөп, асман, каш, көз, тил, жалбырак, булут.

124-көнүгүү. Төмөнкү сын атоочтун жай даражасын катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Кызыл, сары, жашыл, ачуу, тоголок, жумшак, чоң, жакшы.

Үлгү: *Кыздар кооз кызыл гүлдөргө суктанып карашты.*



Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат.

125-көнүгүү. Текстти окугула, андан жай даражалуу сын атоочторду тапкыла. Текстке карата сүрөт тарткыла.

Кызыл чырай, нур жүздүү, кырдач мурун, кара каш, кара көз, кичинекей жаш Каныбек та-



ягына сүйөнүп, бийик асканын башында турат. Аба ысык, күн ачык. Асканын алдындагы кичинекей булактан суу ичишип, койлор булактын эки жагында жайбаракат оттоп жүрүшөт. (К.Ж.)



аска – тоонун таштуу бийик зоокасы.; **жайбаракат** – камырабай, жана шашылбай, эч нерседен капарсыз, бейкам.



Заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, уңгу түрүндө турган сапаттык сын атоочтор сын атоочтун жай даражасы болот.



САЛЫШТЫРМА ДАРАЖА



Салыштырма даражада заттагы бир эле белги экинчи заттын белгиси менен салыштырылат. Салыштырууну чыгыш жөндөмөсүнүн – дан жана -ыраак мүчөлөрү уюштурат. Мисалы: Гүлшанай Айзиректен кичине. Самара башкаларга караганда сулуураак.

126-көнүгүү. Берилген сөздөргө **-ыраак** мүчөсүн жалгап окуп көргүлө. Кандай сөздөр пайда болду?

Жакшы, бекем, жашыл, жылуу.



Ооба, салыштырып көрсөттү. Демек, салыштырма даражадагы сын атооч сөздөр **-ыраак** мүчөсүнүн жардамы менен түзүлөт.

127-көнүгүү. Сөз айкаштарынан салыштырма сын атоочторду таап, дептериңерге көчүрүп жазгыла.

Кызыл жоолук, таттуу алма, кичирээк жылкы, узун көчө, чийкирээк өрүк, жылуу кийим, ыйлагыраак бала, сүйрүрөөк жыгач.

128-көнүгүү. Текстти дептериңерге көчүргүлө. Салыштырма сын атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

Аксакалдар кененирээк үйгө киришти. Отургандардын ичинде улуураагы менин атам экен. Кумгандагы жылуураак суудан отургандардын колдоруна суу куйдум. Алардын ар бири өз каалоолорун айтып, алкап жатышты.



Аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт,

Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.



129-көнүгүү. Берилген **-ыраак** мүчөсүнүн өзгөрүштөрүнө ылайык сапаттык сын атооч сөздөрдү көп чекиттердин ордуна коюп жазгыла.

...ыраак, ...үрөөк, ...ирээк, ...ураак.



аргымак – күлүктүгү, чыдамдуулугу, сымбаттуулугу менен айырмаланган таза кандуу асыл тукум жылкы.



КҮЧӨТМӨ ДАРАЖА


1. Эң, өтө, абдан, аябай деген күчөтмө сөздөр сын атооч сөздөргө айкалышып, **күчөтмө даражадагы сын атооч** жасалат. Мисалы: абдан кооз, аябай тырышчаак.

2. Толук маанидеги сын атоочко анын биринчи муунунан алынган **кып-кип-, ып-, уп** – бирге жазылып, күчөтмө сын атооч түзүлөт. Мисалы: капкара, упузун, кыпкызыл ж.б.

130-көнүгүү. Сүйлөмдү окугула. Андан сын атооч сөздү тапкыла.

Ташкент шаарына сонун үйлөр курулду.

Сонун деген сын атооч сөзгө өтө, эң, абдан, аябай бөлүкчөлөрүн айкалыштырып окуп көргүлө.

 Ооба, өтө сонун, эң сонун, абдан сонун, аябай сонун болуп, күчөтүлүп айтылды. Демек, **эң, өтө, абдан, аябай** өңдүү күчөтмө сөздөр сын атооч сөздөргө айкалышып, күчөтмө даражадагы сын атоочторду түзөт.

131-көнүгүү. Түгөйү менен берилген сөз айкаштарын окугула. Маанисиндеги айырманы оозеки айткыла.

Жашыл талаа – жапжашыл талаа.

Ак көйнөк – аппак көйнөк.

Тунук суу – туптунук суу.

Чоң бала – чопчоң бала.

Кызыл кездеме – өтө кызыл кездеме.



132-көнүгүү. Сөздөрдү окугула. Күчөтмө сын атооч сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүп жазгыла.

Абдан жумшак, өтө чоң, эң терең, бипбийик, көпкөк, таптаза.



Өтө жаман өзүн мактайт, жакшыны башка бирөө мактайт.



133-көнүгүү. Төмөнкү сын атооч сөздөрдү күчөтмө сын атоочко, андан кийин салыштырма сын атоочко айландырып жазгыла.

Суук, кенен, жашыл, кызыл, таза, ичке, жоон.



БАСАҢДАТМА ДАРАЖА



Сын атоочтун басаңдатма даражасы **-ЫШ, -ГЫЛ, -ЫЛЖЫМ, -ЫЛЖЫН, -ГЫЧ, -ГЫЛ, -ГЫЛТ, -ГЫЛТЫМ** мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат. Басаңдатма даража заттагы белгинин нормалдуу белгиге жете бербегендигин же анын басаңдатылып айтылышын билдирет.

134-көнүгүү. Төмөнкү сын атоочтордун арасынан басаңдатма сын атоочторду таап, көчүрүп жазгыла.

1. Ак, көк, кызыл, сары, жашыл, кара.
2. Агыраак, көгүрөөк, кызылыраак, сарыраак, жашылыраак, карараак.
3. Аппак, көпкөк, кыпкызыл, сапсары, капкара.
4. Агыш, көгүш, кызгылт, саргыч, жашылтым, каралжын.



135-көнүгүү. Ырды көчүрүп жазып, басаңдатма сын атоочтун астын сызгыла.

Күн күркүрөйт кайрадан,
Көктүн бети бүркөлүп.
Балдар үйгө чуркашат,
Байчечекей гүл терип.

Татынакай көгүш гүл,
Тамылжытат ажарын.
Байчечекей аркылуу,
Кучактайсың жаз
айын!

Обос-Апер (Армения)

136-көнүгүү. Берилген муундарды пайдаланып, басаңдатма сын атооч сөздөрдү түзүп жазгыла.

...ЫШ, ...ҮШ, ...ГИЛ, ...GYЛ, ...GYЧ, ...GYЛТ, ...GYЛТЫМ.



Киргил суу башынан тунат.



137-көнүгүү. Жай жана басаңдатма даражадагы сын атоочторго беш сөз жазгыла.



СЫН АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Сын атоочтор сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук, бышыктоочтук милдеттерди аткарышат: Мисалы:

1. Кадырлуу адамдар келишти.
2. Үнү жагымдуу угулду.





Биринчи сүйлөм ичинде **кадырлуу** деген сын атооч аныктоочтук, экинчи сүйлөмдө **жагымдуу** деген сын атооч бышыктоочтук милдетти аткарды.

138-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, аларда сын атоочтор кандай айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарганын талдап, тийиштүү сызыктар менен белгилегиле.

1. Кыпкызыл жоогазындар ачылды. 2. Биздин айыл тынч уйкуда. 3. Алтын пахта, ак пахта, агарып бышкан аптапта. 4. Күн карама талаасы сары алтындай көрүндү.

139-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна тиешелүү сын атооч сөздөрдү коюп, жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча кайсы милдетти аткарып турушат?

... кыш келди. Дарыялардын үстү ... муз. Балдар күн сайын ушул ... муз үстүнө жылгаяк тебишет. Оюнга тойбогон балдардын жүздөрү Кыш мезгилинде ... абада эс алуу да өзүнчө ... рахат эмеспи. Ал ... жактары менен

Пайдалануучу сөздөр: **сонун, ызгаардуу, таза, чоң, жагымдуу, жапжалтырак, сыйкырдуу, абдан кубанычтуу.**



жылгаяк – үстүңкү бети сыйгалак, тайгалак, тайып кете тургандай жылбышкак.





**Акылдуу ой издейт,
Акмак оюн издейт.**



140-көнүгүү. Ырда сын атоочтор сүйлөм мүчөлөрү боюнча кандай милдетти аткарышты?

СВЕТОФОР

Машинелер көп өткөн,
Чоң жол болот көчөбүз.
Светофор жапжашыл,
Күйгөн кезде өтөбүз.

Сары күйсө камданып,
Кызыл жанса токтойбуз.
Туура эмес өтүп көчөдөн,
Машине жолун тоспойбуз.
(К. Жунушев)



СЫН АТООЧТУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Кош сөз түрүндөгү сын атоочтордун арасына дефис коюлуп жазылат: **сонун-сонун, чоң-чоң, бийик-бийик** ж.б.

2. Кошмок сөз түрүндөгү сын атоочтор бирге жазылат: **карачаар, бозала, кара-күрөң** ж.б.



3. Толук маанидеги сын атооч сөздөр менен анын башкы муунуна карай алынган күчөтмө формалар **кып-, кип-, тап-, ып** – бирге жазылат: **кыпкызыл, упузун, тептерең** ж.б.

4. **Өтө, абдан, эң, аябай** деген күчөтмө бөлүкчөлөр сын атооч менен айкашып, бөлөк жазылат: **өтө күчтүү, абдан бийик, эң кымбат** ж.б.

5. Салыштырма сын атоочтун **-ыраак** мүчөсү сын атоочко уланганда созулуп, айтылышындай жазылат: **азыраак, тазараак, күчтүүрөөк, жакшыраак**.

6. Сын атоочтун басаңдатма даражасы **-ыш, -гыл, -ылжым, -ылжын,**

-гыч, -гыл, -гылт, -гылтым мүчөлөрү сын атооч сөздөргө уланып бирге жазылат: **агыш, киргил, саргыч, каралжым, кызгылтым** ж.б.

141-көнүгүү. Сын атооч сөздөрдү көчүрүп жазып, алардын жазылыштарын байкагыла.

Айжамалдын кыпкызыл көйнөгү өзүнө абдан жакшы жарашат. Таза жүрөт. Адамдардын ар түрдүү кыял-жоругу болот эмеспи. Аны бардыгы эле ак көңүл, ачык-айрым кыз деп макташат.

142-көнүгүү. Табышмактарды тапкыла. Көчүрүп жазып, сын атооч сөздөрдүн астын сызгыла.



1. Кичинекей тоголок,
Кабат-кабат тон киет. (п...)
2. Кара тоо башын кар чалды. (ч...)

143-көнүгүү. Төмөнкү кош сөз түрүндөгү сын атоочторго сүйлөмдөр түзгүлө.

Бийик-бийик, кыска-кыска, ачык-айрым.

144-көнүгүү. Төмөнкү кошмок сөз түрүндөгү сын атоочторго сүйлөмдөр түзгүлө.

кызылала, бозкүрөң, каракүрөң, агала.

145-көнүгүү. Төмөнкү сын атооч сөздөргө көрсөтүлгөн күчөтмө мүчөлөрдү кошуп жазгыла.

кызыл, көк, кичине, ак, сулуу, кара, кенен, сүйрү, жука, узун, ысык, ичке, таза.

Колдонулуучу күчөткүч мүчөлөр: кып-, кип-, тап-, ып-, уп-, ип-, суп-, сүп-, кап-, кеп-, көп, жуп-, ап-.

146-көнүгүү. Өтө, абдан, эң, аябай деген күчөтмө бөлүкчөлөрдү колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Чоң, бийик, ак, таттуу.



Билимдүү зор, билими жок кор.



147-көнүгүү. -ыш, -гыл, -ылжым, -ылжын, -гыч, – гыл, -гылт, -гылтым мүчөлөрүн пайдаланып, басаңдатма даражадагы сын атоочтор жасагыла.



III ЧЕЙРЕК

САН АТООЧ



Заттардын санын көрсөтүп, канча? нече? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү сан атооч дейбиз.

Мисалы: бир, эки, үч, жыйырма, отуз, кырк.

Сан атооч түзүлүшү боюнча жөнөкөй, татаал болуп бөлүнөт. Мисалы: беш – жөнөкөй сан, он беш – татаал сан.

148-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп, **канча?** деген суроого жооп берген сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Жети өлчөп бир кес.
2. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт.
3. Жүз жолу уккандан, бир көргөн артык.



Силер астын сызган сөздөр сан атоочтор болот. Биз сүйлөгөнүбүздө заттардын аттарын, сын-сыпатын гана белгилебестен, алардын санын көрсөткөн сөздөрдү да пайдаланабыз.

149-көнүгүү. Сөз айкаштарын окуп, аларды катыштырып, сүйлөмдөр түзүп жазгыла.

Эки кабат, төрт жума, жети күн, жыйырма кой, төрт бала.



150-көнүгүү. Ырды окугула. Андан жөнөкөй жана татаал сан атоочторду таап, дептериңерге жазгыла.

Айылыбызга таанымал,
Суучул балдар аталып,
Бийиги алты метрлик,
Трамплин жасадык.

Секиргенде биринчи,
Көзүң жумуп түшөсүң.

Ким суу жүрөк болсо эгер,
Калтыратат тизесин.

Тереңине чүмүйбүз,

Каз-өрдөктү теңсинбей.

Кайра кайкып чыгабыз,
Кадимки эле дельфиндей.

Чыгып трамплинге,
«Бир», «эки», анан «үч»
дедик.

Шукшурулуп төмөнгө,
Сууну карай «күп» дедик.

Кожон деген коңшумдун
Коркоктугу бар эле.

«Жүз үч, жүз төрт, жүз
беш»... деп,

Санап жатат дагы эле.

(Т. Самудинов)



трамплин – секиргенде түрткү болуп жана секириктин узундугун же бийиктигин чоңойтууга жардам берүү үчүн ылайыкталып жасалган атайын орун, жай.



Жүз дос – аз, бир кас – көп.



151-көнүгүү. Сан атоочторду өзү айкашкан зат атооч сөздөр менен чогуу көчүргүлө. Тексттеги сандарды жазуу түрүнө келтирип жазгыла.

6, 8 жана 10 жаштагы 3 бала балык уулаганы чыгышты. Кайырмакты сууга ташташты... Чаканы суудан 30 кадам ары жакка коюшту. Кармаган балыктарын алып барып чакага салышты.



– Канча балык кармадык? – деп сурады чоң бала.

– Менимче, 50 балык кармадык, – деди ортончусу.

Кенже баланы балыкты эсептеп келүүгө жи- беришти.

Кенжетай болгону 20 га чейин эсептөөнү би- лет болчу. (*Серик Бойтукаев*)



ЭСЕПТИК ЖАНА ИРЕТТИК САН АТООЧТОР

Сан атооч маанисине карай эсептик сан атооч жана иреттик сан атооч болуп бөлүнөт.

Заттын санын, эсебин билдирип, канча? нече? деген суроолорго жооп берген сөздөр эсептик сан атооч деп аталат. Мисалы: жыйырма китеп, беш дептер, эки жоолук.

Иреттик сан атооч заттардын иретин, катарын билдирип, канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берет. Иреттик санды **-ынчы** мүчөсү уюштурат. Мисалы: төртүнчү класс, биринчи орун, тогузунчу катар.

152-көнүгүү. Төмөнкү табышмактын жообун тапкыла. Эсептик сан атооч сөздөр кайсылар? Суроо берип көргүлө.

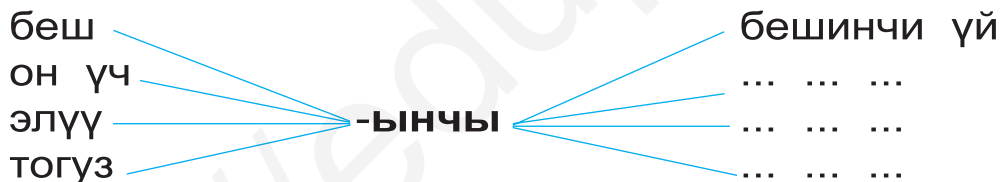


Эсепчи башы бар,
Токсон төрт жашы бар.
Ар биринде ондон,
Бирөө гана төртөө,
Бул эмне деген нерсе? (Ч..)


153-көнүгүү. Жаңылмачты жаңылбай бат айткыла. Жаңылмачты көчүрүп жазгыла. Эсептик сан атооч сөздөрдү тапкыла.

Эки өйүздө экөөбүз, Эки өгүзсүз экөөбүз,
Эки өйүздө эки өгүз. Суудан кантип өтөбүз?

154-көнүгүү. Сол жактагы эсептик сан атоочторду окугула. Кандай суроого жооп берди? **-ЫНЧЫ** мүчөсүн улап жазгыла. Алар эми кандай суроого жооп берип, эмнени билдирген сан атооч сөздөр түзүлдү?



 **Бир күн туз таткан жериңе, миң күн салам бер.**

 **155-көнүгүү.** Сан атоочторду жазуу түрүнө келтирип жазып, текстти көчүргүлө. Эсептик жана иреттик сан атоочтордун астын сызгыла.

3 ай кыш элдин тилинде 90 деп аталат. Кыш чилдеси 40 күн болот. Декабрьдын 25-күнүнөн


башталат. 5-февралда аяктайт. Бул доор кыштын эң суук күндөрү болот.

156-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп, сандарды тамга менен жазгыла. Макалдарда кандай сан атооч берилген?

1. 1 киши арык казса, 1000 киши суу ичет.
2. 1 көргөн кишиңе 1000 жолу салам бер.
3. 7 атасын билбеген уул – кул.
4. 100 сомуң болгунча, 1000 жолдошуң болсун.
5. 1000 уккандан, 1 көргөн артык.

157-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө жомоктордо көп колдонулган сандарды таап, сөз айкаштарын түзүп жазгыла.

Ата, өнөр, казына, кыз, күн, күн-түн.

 Демек, сан атоочтор маанисине карай эсептик жана иреттик сан атоочтор болуп бөлүнүшөт. Заттын санын, эсебин билдирип, **канча? нече?** деген суроолорго жооп берген эсептик, заттардын иретин, катарын билдирип, **канчанчы? неченчи?** деген суроолорго жооп берген сан атоочтор иреттик экенин унутпагыла.



Эки жүздүү эл бузат.



158-көнүгүү. Эсептик жана иреттик сан атоочторду катыштырып, өз турмушуңарга байланыштуу текст даярдагыла. Текстиңердеги сан атоочтордун астын сызгыла.



ИРЕТТИК САН АТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Иреттик сандын **-ЫНЧЫ** мүчөсү эсептик сандагы сөзгө уланып жазылат. Мисалы: Мен төртүнчү класста окуймун.

2. Эгерде **-ЫНЧЫ** мүчөсү цифрадан кийин келсе, ортосуна дефис коюлат. Мисалы: 21-март – Нооруз майрамы.

3. Рим цифрасынан кийин келсе, дефис (-) коюлбайт. Мисалы: IV класста окуйм.

159-көнүгүү. Текстти окугула. Сан атооч сөздөрдү тапкыла.

Биздин мектеп төрт кабаттуу. Анда миңден ашык окуучу окуйт. Кырк эки класстык бөлмө бар. Класстардын көпчүлүгү компьютерлер менен жабдылган. Он беш ийрим иштейт. Эки спорттук аянтча бар. Жакында IV класстардын ортосунда спорт оюндарынын мелдеш и өткөрүлдү. Биздин класстын окуучулары биринчи орунду ээлешти.

160-көнүгүү. Сан атоочтор жазууда үч түрдө жазылат. Ал түрлөрдөн пайдаланып, мисалдарды өзүңөр да улантып жазгыла.

1. Тамгалар менен жазылат: төртүнчү класс, алтынчы үй, ..., ..,

2. Цифралар менен жазылат: 2015-жыл, 1-сентябрь, ..., ..,



3. Рим цифрасы менен жазылат: XXI кылым, IV класс ... , ... ,



Сан атоочтор үч түрдүү жазылат: тамгалар менен, цифралар менен, рим цифрасы менен жазылышын эстеп калгыла.

161-көнүгүү. Төмөнкү текстти окугула. Текстте сан атоочтордун жазылышындагы каталарды оозеки айткыла жана оңдоп, дептериңерге жазгыла.

Ирада Тулаганова 1982 жылдын 7 январында Ташкентте туулган. Теннис боюнча Бүткүл дүйнөлүк өспүрүмдөрдүн бронза медалы ээси болгон. Теннисчилердин мелдештеринде 3 жолу жеңишке жетишти. 2001 жылдын 5 январында дүйнөлүк турнирде 20 орунга көтөрүлгөн.



Биринчи байлык – ден-соолук.



162-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Анда сан атоочтордун жазылышындагы каталарды оңдоп, дептериңерге жазгыла.

1. Чыңгыз Айтматов – XX – кылымдын көрүнүктүү зор инсаны. Анын 1-кыргызча китеби 1959 жылда «Обон» деген ат менен жарык көргөн. 2. Жеңижок 1860 жылы Талас өрөөнүндөгү Сары Көбөн деген жерде төрөлгөн. Жеңижок – XIX – кылымдын аягы, XX – кылымдын баш чениндеги кыргыз акындарынын ири өкүлү. 3. Асан кайгы XIII–XIV – кылымдарда жашаган акын болгон. Асан кайгы турмуштан жабыр тарткан бей-бечаралардын тагдырын ойлоп, азаптанат.





Демек, сан атоочтор зат атоочко эмненин жардамы менен байланышат? Сан атооч сөздөр зат атоочко өз ара интонациянын жардамы менен байланышат. Мисалы: он дарак, эки ыр.

163-көнүгүү. Сан атоочторду өзү айкашкан сөз менен чогуу көчүргүлө. Сандарды жазуу түрүндө жазгыла. Анын ичинен жөнөкөй сандарды, андан кийин татаал сандарды атагыла.


Италиялык ашпоздор өтө чоң торт даярдашыптыр. Ал дүйнө жүзүндөгү эң чоң торт катарында «Гиннес рекорддору» китебине киргизилди. Торттун узундугу 2 километр 396 метр. Аны даярдоо үчүн 500 килограмм сары май, 900 килограмм кумшекер, 500 килограмм кара өрүк вареньеси, 14 000 жумуртка иштетилген. Чоң тортту даярдоодо 200 киши тер төгүп эмгектенишкен. («Гулхандан»)

164-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, андан суроо аркылуу сан атооч сөздөрдү тапкыла.

1. Эң терең көл – Байкал көлү. Анын өтө терең жери 1741 метр. Байкал көлүнүн узундугу 636 километр. Ал жерде 300 километрлүү Байкал кырка тоосу созулуп жатат. 2. Сууну эң көп ичкен жаныбар – төө. Ал бир аз гана сааттын ичинде 186 литр сууну иче алат экен. Бул 18 чоң чака суу болот.

165-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Суроо аркылуу сан атооч сөздөрдү тапкыла.

1. Эламан мектепке баруу үчүн 50 метр гана жол басат. 2. Сайра өзү жасаган тортко 100 грамм кумшекер да кошту. 3. Жайында чоң энем 200 литр шербет даярдап, кышка камдап койду. 4. Арзыкандын бою 1 метр 70 сантиметр. Чоң атам өстүргөн эки түп алма дарагы 160 килограмм мөмө берди.

 Байкадыңарбы? Жогорку көнүгүүлөрдөгү сан атоочторго *метр, километр, литр, грамм* сыяктуу сөздөр менен бирге келгенде да, бир гана суроо берилет. Мисалы: Байкал көлүнүн узундугу канча? Эламан мектепке баруу үчүн канча жол басат?



Алты күн ачка калсаң да, атаңды сыйла.



166-көнүгүү. Сан атооч менен зат атооч сөздөрдөн беш сөз айкаштарын түзгүлө. Сан атооч сөздөрдүн зат атоочтор менен интонациялык байланышына көңүл бургула.



САН АТООЧТУН СҮЙЛӨМДӨ АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ



Сан атооч сүйлөмдө көбүнчө айкындоочтук милдетти аткарат. Ээнин да, баяндоочтун да милдетин аткарышы мүмкүн.

Мисалы: 1. Беш окуучу келди. Беш – аныктооч.





2. Алмаз биринчи сыйланды. Биринчи – бышыктооч.

3. Саат ондордо келет. Ондордо – толуктооч.

4. Экөө барды. Экөө – ээ.

5. Жүздүн жарымы – элүү. Элүү – баяндооч.

167-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү талдайбыз. Карагыла, сан атооч сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнүн милдетин аткарды?

1. Мен он жаштамын. 2. Алты карыя келди.

3. Балдардын экөөсү атасын көздөй жүгүрүштү.

4. Анын жакшы көргөн баасы – беш.

168-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү талдагыла. Сан атооч сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнүн милдетин аткарды?

1. Элмира тогузунчу класста окуйт. 2. Бешинчилер тарашты. 3. Атам кыркта. 4. Анын айдап келе жаткан койлору – жыйырмадай. 5. Банандын экөөсү меники болсун. 6. Окуучулардын он төртү англис тилин окушат.



Жүз жолу уккандан, бир жолу көргөн жакшы.



169-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп жазгыла, сан атоочторду оозеки талдагыла.

1. Сөз – бирөө, кулак – экөө. 2. Жасаганың бирөө үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн. 3. Бирөөгө зар, бирөөгө кор. 4. Билгениң тогуз, билбегениң токсон тогуз. 5. Кыздын кырк чачы – улуу.



АТ АТООЧ



Затты же анын белгилерин атабай туруп, аларды жалпы мааниде көрсөтүүчү сөздөр ат атоочтор деп аталат. Алар зат атоочтун ордуна колдонулгандыктан, ким?, эмне?, кимдер?, эмнелер? деген суроолорго жооп берет. Ат атооч сөздөр: мен, сен, ал, сиз, биз, силер, сиздер, алар, бул, тигил, ким, эмне, ошол, ошол ким?, ошол эмне?, кайда?, качан?, баары, бүткүл, эч ким, эч нерсе ж.б.

170-көнүгүү. Текстти окуп, кара тамга менен ба-
сылган сөздөр кайсы сөз түркүмүнө таандык экенин
оозеки айткыла.

ИЙНЕЛИК


Мени айланып кымындай вертолёт учуп жүрөт.
Ал өтө кызык болучу: үнү да, добушу да жок
эле. Анткени **анда** буроосу да, мотору да болгон
эмес. Көп узабай **ал** узун камыштын сабагына
барып конду. Баа, көрсө ийнелик турбайбы!

Ого, башынын чоңдугун кара, көзүнүн тостой-
гонун көрчү! **Анын** узун тунук канаттары, тар-
тайган алты буту, ичке узун денеси ар дайым
дирилдеп турат.

- Кармасамбы, койсомбу?
- Аңгыча **ал** учкан бойдон кетти.
- Болуптур, кетсең кете бер,
менин ишим эмне? Бирок сак



бол! Тентек көрүнөсүң, сууга түшүп кетпе!...
(Ладислав Кухта)

 Кармаганы жакшы беле же жөн койгонубу? Эмне дейсиңер? Жаратылышты, жан-жаныбарларды этияттагыла.

171-көнүгүү. Макалдарды окуп, дептериңерге көчүрүп жазгыла. Ат атооч сөздөрдүн астын бир сызык менен белгилегиле.

1. «Мен» деген чел, «биз» деген көл.
2. Биздин көчөдө да майрам болор.
3. Сен салар да мен салар, атка чөптү ким салар?



чел – өтө жука зат, кабыкча.



Жаман сөз – жандын бычагы, жакшы сөз – эне кучагы.




172-көнүгүү. Текстти көчүргүлө. Ат атоочторду тапкыла.

Касым ата топ тээп ойногон балдардан бирөөсүнүн нан жеп жатканын көрдү. Анын аппак өскөн каштары жыйрылды. Абышка жердеги нандын күкүмдөрүн тере баштады. Закир уялып кетти:

– Мени кечириңиз, ата. Сиз ийилбеңиз, күкүмдөрдү өзүм терем, – деди ал.

– Балам, мен ийилген жокмун, нандын күкүмдөрүнө таазим кылып жатам, – деди ата.

(Толкун Расуловдон)

 **жыйрылуу** – тырышып бүрүшкөн, иренжиген абалга келүү; **күкүм** – нандын бүртүкчө болуп майдаланган, күкүмдөнүп талкаланган майда бөлүгү.

173-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна ылайык келген ат атооч сөздөрдү коюп жазгыла.

1. ... быйыл төртүнчү классты бүтүрөмүн.
2. ... биздин үйгө келген. 3. ... тарткан сүрөтү аябай жакты. 4. Мугалимибиз ... жаңы ырлардан үйрөттү.

174-көнүгүү. Ырды жаттап алып, дептериңерге көчүргүлө. Андан ат атооч сөздөрдү терип, айтып бергиле.

Эне тилим – карегим,
Сенде менин дарегим.
Сен турганда мен бармын.
Сен турганда бар элим. (Т. Арыков)



«Сиз», «биз» деген сылык сөз, «сен», «мен» деген сенек сөз.



сенек – катып калган, шал болуп калган.



175-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Көчүрүп жазып, ат атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

Мен кыйкырсам чокудан,
Ал заңгырайт коктудан,
Өзү түгүл изи жок,
Бул эмне деп чочусам. (Ж.....)



ЖАКТАМА АТ АТООЧ

Мен, сен (сиз), ал деген ат атоочтор үч жакты мүнөздөп тургандыктан **жактама ат атоочтор** деп аталат. Адатта сүйлөмдө алар энин кызматын аткарат. Мисалы: Мен иштедим. Сен иштедиң. Ал иштеди.

Жактама ат атоочтор жекелик жана көптүк санда болуп, жөнөкөй (сен) жана сылык (сиз) түрдө айтылат.

Төмөнкү жадыбалдан байкагыла:

| Жактар | Жекелик сан | Көптүк сан |
|--------|--------------------|----------------------|
| 1-жак | Мен | Биз |
| 2-жак | Сен (жөнөкөй түрү) | Силер (жөнөкөй түрү) |
| 3-жак | Сиз (сылык түрү) | Сиздер (сылык түрү) |
| | Ал | Алар |

176-көнүгүү. **Мен, сен, ал** жактама атоочторду катыштырып, ээ жана баяндоочтон турган сүйлөмдөр түзгүлө.

177-көнүгүү. Табышмактын жандырмагын тапкыла. Сөз түркүмү боюнча оозеки талдоо жүргүзгүлө.

Коңгуроосу шыңгырайт,
Кулагыма шыбырайт.
Сен сүйлөсөң жооп айтат,
Бул эмне, билсең айт? (Т.....)

178-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла, ат атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Мен «Ак кеме» повестин оқудум. 2. Сен азыр кайсы китепти окуп жатасың? 3. Ал макалдарды көп билет. 4. Биз музейге бардык. 5. Силер эң жакшы окудуңар. 6. Алар чоң энеге жардам беришти.



Жакшы болсоң жатык бол, чындык сенден адашпайт,



жатык – сыпайы, сылык, орой эмес, кичи пейил, элпек.



179-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү чекиттердин ордуна жактама ат атоочтордун тиешелүүсүн коюп, көчүрүп жазгыла.

1. ... окууга бардым. 2. шаарга кетти. 3. ... бөбөгүн ойнотту. 4. ... машинасын оңдоду. 5. ... селкинчек тептик. 6. ... малды карашты. 7. ... чай ичтиңиз. 8. ... эс алдыңыздар.

180-көнүгүү. Текстти окуп көчүргүлө. Ат атоочтор, кайсы жак жана кандай санда турганын айткыла.

КУТТУКТОО



Курбум, Нургүл! Мен сени туулган күнүң менен куттуктайм. Сага узун өмүр, окууларыңда ийгиликтер каалайм.

Курбуң Гүлбарчын



181-көнүгүү. Текстти окугула, ат атоочторду тапкыла. Кайсы жакта, кандай санда турганын оозеки айткыла.

Биз куурчак театрына бардык. Силер «Түлкү менен Турна» спектаклин көргөнсүңөр. Түлкү менен Турна дос болушту. Алар бири-биринин үйүнө мейманга барышты. Алардын достугу көпкө созулбады. Анткени, алар доско достой мамиле кылышпады. Дос сыйлайт, душман кыйнайт деген макал бекерге айтылбаган экен да. Силер эмне дейсиңер?



Мен, сен, ал жактама ат атоочтор жекелик санды, **биз, силер, алар** жактама ат атоочтор көптүк санды билдирет.

182-көнүгүү. Үзүндүнү окугула. Көчүрүп жазып, жактама ат атоочтордун астын сызгыла.

Ошондо Мүйүздүү Бугу-Эне баланы жанына чакырды:

– Кимдин баласысың?

Кимдин баласы экенин айтуудан кысынып, бала унчукпады.

– Таятам экөөбүз сени абдан жакшы көрөбүз, Мүйүздүү Бугу-Эне. Сени көптөн бери күтүп жүргөнбүз, – деди бала.

– Мен да билем сени. Таятаңды да билем. Ал жакшы киши, – деди Мүйүздүү Бугу-Эне. (Ч.А.)



Дос – сенин күзгүң.





183-көнүгүү. Ак калпак жана комуз тууралуу эмнелерди билесиңер? Алар жөнүндө сүйлөмдөр түзгүлө. Сүйлөмүңөрдө жактама ат атоочтордон да пайдаланыла.



ЖАКТАМА АТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Жактама ат атооч сөздөр да жөндөмөлөр менен жөндөлөт.

1. Мен, сен, ал деген жактама ат атооч сөздөр илик жөндөмөдө **мен + нын = менин (-ын, -ин)**, барыш жөндөмөдө **мен + га = мага (-га)**, табыш жөндөмөдө **мен+ны= мени (-ы, -и)** болуп жөндөлөт.

2. Үчүнчү жактын жекелик түрүндөгү **ал** деген ат атооч атооч жөндөмөсүндө өзгөрүлбөйт да, барыш жөндөмөдөн башка жөндөмөлөрдө **ан** деген жөндөлүүчү негизге өтүп жөндөлөт. Жактама ат атоочтун көптүк түрү кайсы сөз түркүмү сыяктуу жөндөлөт?

Төмөнкү жадыбалдан карап, салыштырып көргүлө.

| Жекелик сандагы жактама ат атоочтордун жөндөлүшү | | | | Көптүк сандагы жактама ат атоочтор- дун жөндөлүшү | |
|---|--------|--------|-------|---|-----------|
| А. Ким? | мен | сен | ал | силер | сиздер |
| И. Кимдин? | менин | сенин | анын | силердин | сиздердин |
| Б. Кимге? | мага | сага | ага | силерге | сиздерге |
| Т. Кимди? | мени | сени | аны | силерди | сиздерди |
| Ж. Кимде? | менде | сенде | анда | силерге | сиздерде |
| Ч. Кимден? | менден | сенден | андан | силерден | сиздерден |

184-көнүгүү. Жактама ат атооч сөздөрдү дептери-
ңерге көчүрүп жазгыла. Ал сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө
турганын аныктагыла.

Мага Ташкентте жашаган досумдан кат кел-
ди. Ал мектеби, классташтары жөнүндө жазып-
тыр. Ага сабактардан математика өтө жагарын,
«Жаш математик» ийримине мүчө экенин ай-
тыптыр. Мен да анын катына жооп жаздым.
Өзүм, ата-энем, досторум жөнүндө баяндадым.

185-көнүгүү. Ат атооч сөздөрдү катыштырып,
сүйлөмдөрдү түзүп жазгыла. Ат атооч сөз кайсы
жөндөмөдө ээлик милдетти аткарды?

1. Биз айылда жашайбыз.
2. Биздин ...
3. Бизге ...
4. Бизди ...
5. Бизде ...
6. Бизден ...





Ким көп окуса, ал көптү билет.



186-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөп жазгыла.

Сиз, силер, алар, ошол.



АТ АТООЧТОРДУН СҮЙЛӨМДӨ БАШ ЖАНА АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРДҮН МИЛДЕТИН АТКАРЫШЫ

Ат атоочтор сүйлөмдө баш жана айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарат.

Мисалы:

1. **Биз** келдик. Биз – ээ.
2. Журттун келечеги да, ишенгени да **биз**.
Биз – баяндооч.
3. **Менин** досум келди. Менин – аныктооч.
4. **Аларды** чакырдык. Аларды – толуктооч.
5. Балдар **бизде** болушту. **Бизде** – бышыктооч.

187-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Ат атоочтор кайсы сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарганын айтыкыла.

1. Ал сонун ырдады.
2. Мен силерге жомок айтып берейин.
3. Менин да колумда өнөрүм бар.
4. Апа, эмне жумуш болсо, мага айтыңыз.

188-көнүгүү. Төмөнкү макалдардан ат атооч сөздөрдү тапкыла. Сүйлөмдөгү милдеттерин аныктап, тийиштүү белгилерин койгула.



1. Баарынан нан улук. 2. Окуу – бул эмгек. 3. Ким көп окуса, ал көптү билет. 4. Кимдин сараң экенин кайырчы билет. 5. Баарынан өкүнүч жаман. 6. Ким ишенсе ушакка, өзү да түшөт тузакка. 7. Ар кимдин туулган жери – Мисир. 8. Ар ким өз пейилинен табат. 9. Ар ким өз сөзүнөн сындалат. 10. Өз күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.



сараң – зыкым, дүнүйөкор, колунан эч нерсе чыкпаган.



Мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар өңдүү жактама ат атоочтордон башка да **бул, тигил, ким, эмне, ошол, ошол ким?, ошол эмне?, кайда?, качан?, баары, бүткүл, эч ким, эч нерсе** деген ат атооч сөздөр да бар.



**Мен жакшы да сен жакшы,
Даны толук дан жакшы.**



189-көнүгүү. Бул, тигил, баары, качан?, бүткүл, ошол, ушул өңдүү ат атоочторду чекиттердин ордуна коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. ... биздин мектеп. 2. ... бараткан кишилер – ата-энелер. 3. Жыйналышка ... катышышат. 4. Жыйналыш ... болот? 5. ... дүйнөнү кыдырсаң да Мекениңдей жерди табалбайсың. 6. Биздин жер – ... 7. ... бактылуу балалыгыбызга шарт жараткан камкор инсандар бар.



ЭТИШ



Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирип, **эмне кылды? эмне кылат? эмне кылып жатат? эмне кылышат? эмне кылып жатышат? эмне болду?** деген суроолорго жооп берген сөздөрдү этиш дейбиз. Этиш сөздөр сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткарат.

Мисалы: Кар калың жаады. Эмне болду? – Жаады. Бул сөз кардын жааганын билдирди, баяндооч.

190-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, чекиттердин ордуна алардын кыймыл-аракетин көрсөткөн сөздөрдү жазгыла. Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарыды?

Уй Дүкөнчү Муз Кар Бала Машина

191-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзүп жазгыла.

Самолёт, жамгыр, от, суу, булут, окуучу.

192-көнүгүү. Текстти окугула. Кара тамга менен белгиленген сөздөрдү дептериңерге суроолору менен көчүрүп жазгыла.

Ата өтүк, эне өтүк жана бала өтүк улагада ынтымактуу **жашайт эле.**

Бир күнү бала өтүк **ыйлады:**

– Бардык жагым **ооруп жатат.** Ырайымсыз бала мени менен суу **кечти.** Чоң-кичине таштарды **тепти.**




Ата өтүк менен эне өтүк бала өтүккө **боору оорусту**. Оюнкараак бала оорулуу өтүкчөнү дагы да **кыйнай берди**. Кыш күндөрүнүн биринде бала өтүктүн жагы **айрылды**.

Жаман баланын оңолбостугун билишип, өтүктөр үй ээлеринен **качышты...** (З. Муминова)

Үлгү: *Жашайт эле. (Эмне кылат эле?)*

 **Окуй берсең көзүңдү ачат, отура берсең жалкоолук басат.**

 **193-көнүгүү.** Текстти окуп, андан этиш сөздөрдү тапкыла. Көчүрүп жазып, этиш сөздөрдүн астын эки сызык менен белгилегиле.

Мен тикендерим менен үйүмө алма, козу карындарды ташыймын. Ийнем менен жалбырактарды сайып алып жыйнаймын. Анын арасында тынч уктайм. Бөрүнү, куу түлкүнү ийнелерим менен коркутамын. Ийнелерим зыяндуу жыландарды жеңишимде жардам берет. (Т. Гойипов)



194-көнүгүү. Тексттен этиш сөздөрдү таап, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Бабахан чымчыктын баласын абдан кыйнады. Сууга салып сүздүрдү. Эки канатын бырпыратты. Кийин эки бутуна жип байлап, көчөгө

алып чыкты. Бабахан чымчыкты Талгатка жарым өчүргүч менен кызыл калемге алмашты.

Талгат чымчыктын бутундагы жипти абайлап чечти. Кийин асманга коюп жиберди. (Ө. Усманов)

195-көнүгүү. «Жаңы сөз жасоо» оюнун топторго бөлүнүп ойногула. Берилген мүчөлөргө ылайык жаңы этиш сөздөрдү жасагыла.

...ил, ...ыл, ...ет, ...ат, ...лат, ...айт, ...өт, ...бейт.



**Акылы бар билимди самайт,
Акылы жок кийимди самайт.**



196-көнүгүү. Макалдарды окугула. Аларды көчүрүп, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Ийне көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат.
2. Күч кетет, билим кетпейт. 3. Акыл оошот, ырыс жугушат. 4. Акыйкат жеңет. 5. Ак ийилет, кара сынат.



197-көнүгүү. Төмөнкү ырдан үзүндү окугула. Этиш сөздөрдү суроо коюп, айтып бергиле.



Байчечекей таап алдым.
Ойноп жүрүп талаада.
Ачпаса да гүлдөрүн,
Алпардым аны апама.

Григоре Виеру. (Молдавия)



198-көнүгүү. Төмөнкү сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет? Алар кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат? Чекиттердин ордуна зат атооч сөздөрдү таап жазгыла.

1. ... учат, конот, сайрайт.
2. ... окуйт, сүрөт тартат, жазат, жооп берет.
3. ... ченейт, бычат, тигет.

199-көнүгүү. Ырды окугула. Этиш сөздөргө суроо коюп, айтып бергиле.

ААРЫ МЕНЕН ИШЕНБАЙ

Эч капарсыз аарылар,
Эмгектенип жүрүштү.
А Ишенбай буларга,
Өзүнчө эле тийишти.

Эргулду эми көрүп ал,
Кире качып жан калды.
Бети-башы дулдуюп,
Кулактары далдайды.

(А. Мисиров)



Аарынын уюгуна тийбе.



200-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө. Ал сөздөр сүйлөмдө кандай милдет аткарганын байкагыла.

Албады, калбады, кетти, учту, батат, атат, айдайт, чабат, казат, өстүрөт, гүлдөйт, бышат.



ЭТИШТИН ЧАКТАРЫ



Этиштин чактары кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун (**жазамын**), же ошол учурда болуп жаткандыгын (**жазып жатамын**), же мурда болуп өткөндүгүн билдирет (**жаздым**). Ошого байланыштуу этиш үч чакка бөлүнөт:

1. Келер чак. **Алина ырдайт.**
2. Учур чак. **Алина ырдап жатат.**
3. Өткөн чак. **Алина ырдады.**

Этиштин чактары

| Келер чак | Учур чак | Өткөн чак |
|-------------|-------------------|-------------|
| Эмне кылат? | Эмне кылып жатат? | Эмне кылды? |
| Окуйт | Окуп жатат | Окуду |
| Иштейт | Иштеп жатат | Иштеди |

201-көнүгүү. Сүрөттөргө карата сүйлөмдөр түзүп жазгыла. Сүйлөмдөгү этиш сөздөр кыймыл-аракеттин кайсы учурларын көрсөтүп турат?



Эмне кылат?



Эмне кылып жатат?



Эмне кылды?

202-көнүгүү. Текстти окугула. Көчүрүп жазып, этиш сөздөр кайсы чактарды көрсөтүп жатканын айтып бергиле.

Суусуз адам, жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр жашай албайт. Суусу жок жерде жашоо да болбойт. Суу тынымсыз агып жатат. Илгертеден ата-бабаларыбыз суусу бар жерлерге отурукташкан.




203-көнүгүү. Ырды окугула. Китепти жаап, жатка жазып, салыштыргыла. Андагы этиш сөздөр кайсы чакты көрсөтүп турат?

Апам да сүйлөйт тынчтык деп,
Атам да сүйлөйт тынчтык деп,
Терең сиңген каныма,
Кандай бир сонун тынчтык кеп.

(Р. Рыскулов)



 **Жети элдин тилин бил, жети түрлүү билим бил.**

 **204-көнүгүү.** Төмөнкү этиш сөздөрдү көчүрүп жазып, алардын кайсы чакта экенин көрсөткүлө.

1. Мекенге болгон сүйүүбүздү жакшы окуу, пайдалуу эмгек, чыныгы инсан болуу аркылуу билдиребиз. 2. Айкөл Манас чачылган элди жыйнаган. 3. Чыңгыз Айтматов сөз өнөрү аркылуу

дүйнө элдерине таасир этти. 4. Биз өзүбүздүн ата-бабаларыбыз менен сыймыктанабыз.

ӨТКӨН ЧАК



Өткөн чак кыймыл-аракеттин мурда болуп өткөнүн билдирет. Өткөн чак эмне болду? эмне кылды? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Кар эриди. Самара жазды.

Кар эмне болду? – **Эриди.**

Самара эмне кылды? – **Жазды.**

205-көнүгүү. Эмне кылды? деген суроого жооп берген сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Алар кыймыл-аракеттин кайсы чагын билдирип турат?

Ойлонду, ойноп жатат, окуйт, сүйлөдү, окуду, укту, учат, жазып жатат, эстеди, күлдү.

206-көнүгүү. Окугула. Этиштерди таап, көчүрүп жазгыла. Уңгу жана мүчөгө ажыраткыла. Этиштердеги **-ды, -ган** мүчөлөрү кандай маанини билдирип жатат?

Бейсбол Америкада өтө өнүккөн. Ал спорттун бир түрү. 1999-жылы Өзбекстанда бейсбол федерациясы түзүлдү. Өзбекстан дүйнө жана Азия федерациясына мүчө болду. Бейсболчуларыбыз 2001-жылы эл аралык майданга чыгышты. Алар 2001-жылы Индонезиянын Жакарта



шаарында өткөрүлгөн бейсболчулардын мелдешинде катышышты.

Ташкент шаарынын Рахат көлү боюнда бейсболчулар шаарчасы курулган. («Гулхандан»)



-ды, -ган мүчөлөрү этиштин өткөн чагын жасайт.

207-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдү өткөн чак этишине оозеки айландыргыла.

Бийлешет, барышат, келишет, туурап жатат, сурашат, өрүп жатат, уктайт.



Алма башка жетем деп, чалма башка кезикти.



чалма – тоголоктошкон, кургап калган кесек, топурак, ылай.



208-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Этиш сөздөргө суроо коюп, кайсы чакты көрсөтүп турганын айтып бергиле.

Улуу акын Жеңижок «Аккан суу» деген ырын жети күн катары менен айтып, анан бүтүргөн. Ал аккан сууну адам үчүн ырыскы деп ырдаган. Ырда суунун пайдасы, анын жер жүзүн кулпунтуп турган керемет касиеттери айтылды. Ушундай ырлар инсандарга күчтүү таасир этти. Адам жаратылыш менен ар дайым карым-катышта болгон. Жаратылыш тартуулаган байлыктарды көздүн карегиндей сакташкан.

Силер да жаратылышты сүйгүлө. Айлана-чөйрөнү таза кармап, сууну булгабай, анын баркын баалай билгиле.



УЧУР ЧАК

Учур чак кыймыл-аракеттин азыр болуп жатканын билдирип, эмне кылып жатат? деген суроого жооп берет.

1. Этишке **-ууда** мүчөсү жалганып, жөнөкөй учур чак этиши түзүлөт. Мисалы: **Алмаз азыр жакшы окууда.**

2. Негизги этишке **-ып, -а** мүчөлөрү уланып, аларга **отур, тур, жүр, жат** деген жардамчы этиштер айкашып, татаал учур чак этиши түзүлөт. Мисалы: **Алтынай окууга бара жатат.**

209-көнүгүү. Сүрөттөрдү карагыла. Төмөнкү суроолорго жооп берген бир нече сүйлөмдөрдү түзгүлө.



Эмне кылып жатат?

Эмне кылып жатышат?

210-көнүгүү. Төмөнкү берилген зат атоочторго ылайык келген учур чак этиштерин коюп жазгыла.



Үлгү: *Окуучу узуп жатат. Мугалим сабак өтүүдө.*

211-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна учур чактагы этиш сөздөрдү коюп жазгыла.

1. Элдин турмушу күндөн-күнгө жакшы
2. Сахнада менин курбум
3. Кишилер автобуска
4. Эртеден бери апамда



Эң ачуу да тил, эң таттуу да тил.



212-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла. Учур чак этиштерин таап, алардын астын сызгыла.

Чоң энем жип ийирүүдө. Чоң атам телевизор көрүп отурат. Атам газета окуп жатат. Апам тамак жасоодо. Айзирек оюнчуктары менен ойноп отурат. Мен үйгө берилген тапшырманы аткарып жатамын.



КЕЛЕР ЧАК



Келер чак кыймыл-аракеттин алдыда боло тургандыгын билгизип, **эмне кылат? эмне кылышат?** деген суроолорго жооп берет. Мисалы: **Атам Ташкентке барат. Эмне кылат? – Барат.**

213-көнүгүү. Текстти окугула. Суроо коюп, этиш сөздөрдү тапкыла. Ал этиш сөздөр кыймыл-аракеттин кайсы учурун көрсөтүп турат?

Мен эртең менен эрте турамын. Тоокторго жем чачамын. Гүлдөргө суу куямын. Апам уй саайт. Анан ал инимди бакчага жеткирет. Апам келери менен чогуу тамактанабыз. Мен мектепке барамын. Сабактан кечикпеймин.

214-көнүгүү. Табышмактарды окугула. Берилген жандырмактардан пайдаланып, ар бир табышмактын жандырмагын тапкыла.

1. Тий-тий десем тийбейт,
Тийбе-тийбе десем тиет. (Э...)
2. Калалуу коргон бузулду. (Т..... ..)
3. Сансыз жибек самсаалайт. (Ч..)
4. Оймоктой жерден от чыгат. (М..... к...)
5. Атасынын кулагын баласы чукулайт. (К....., а.....)



215-көнүгүү. Макалдарды окугула. Көчүрүп жазып, этиш сөздөрдүн кайсы чакты көрсөтүп жатканын байкагыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Окуган – озот, окубаган – тозот.
2. Көп түкүрсө, көл болот.
3. Иштүүнүн иши бүтөт, ишсиздин күнү өтөт.



Так жүрсөң, тагдырың оңолот.



216-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү келер чак этишке айландырып жазгыла.

Иште, бар, жыйна, ук, ойно, оку, кел, бийле, күл, жаз, тос.



ЭТИШТИН ЖАКТАЛЫШЫ ЖАНА ЖАК, ЧАК, САН БОЮНЧА ӨЗГӨРҮШҮ

Кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан иштелгенин көрсөтүшүн этиштин жакталышы дейбиз.

Мисалы: 1-жак: Мен жаздым. 2-жак: Сен жаздың. 3-жак: Ал жазды.

Этиш сөздөр жекелик, көптүк жана жөнөкөй, сылык болуп да жакталат.

Мисалы: Сен окудуң. (Жекелик сан, жөнөкөй түрдө) Сиз окудуңуз. (Жекелик сан, сылык түрдө) Силер окудуңар. (Көптүк сан, жөнөкөй түрдө) Сиздер окудуңуздар. (Көптүк сан, сылык түрдө).

217-көнүгүү. Төмөнкү этиштерди окугула. Оозеки түрдө ушул сүйлөмдөрдү учур чак жана келер чакка айландырып айткыла.

Жекелик санда, өткөн чакта: 1. Мен гүлдөрдү сугардым. 2. Сен мага жардам бердиң. (Жөнөкөй түрдө). Сиз мага жардам бердиңиз. (Сылык түрдө). 3. Ал суктанып карады.

Көптүк санда, өткөн чакта: 1. Биз топ ойнодук. 2. Силер топташ ойнодуңар. (Жөнөкөй түрдө). Сиздер топташ ойнодуңуздар. (Сылык түрдө). 3. Алар селкинчек тебишти.



-мын, -быз, -сың, -сыңар, -сыз, -сыздар кээде кыскартылган учуру: **-м, -к, -ң, -ңар, -ңыз -ңыздар, -т** өңдүү жекелик жана көптүк сандагы жак мүчөлөрү жалганып, баяндоочтук милдетти аткаруучу этиштер өзгөрөт. Этиштер мүчөлөр менен колдонулганын этиштин жак, чак жана сан өзгөрүшү дейбиз.

218-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла. Этиш сөздөрдүн астын сызып, кайсы жакты, чакты жана санды көрсөткөнүн айтып бергиле.

Күндөрдүн биринде Бактыбек апасы экөө базарга барышты. Бир кезде коён саткан аянтчага келишти. Коёндор жаш беденин бүрүн тырс тырс эттирип жеп жатышат.

Бактыбек улам бирин колу менен сылап, аябай суктануу менен карап турду. Апасы кетели



десе да болбоду. Коёндор Бактыбекке аябай сонун көрүндү. Баарынан да аппак кичинекей бөжөк сонун экен. (О. Абдылдаев).



Тарбия – баасыз байлык.



219-көнүгүү. Текстти окуп, андан этиш сөздөрдү таап, үлгүдөгүдөй иштеп жазгыла.

Биздин мектептин окуучулары бак-дарактардын көчөттөрүн отургузушту. Аларды өз убагында карашат. Арык тартышып, сугарып турушат. Мектебибиздин айланасы узун бак-дарактарга курчалып, көрккө бөлөнгөн. Биз ар бир бак-дарак үчүн камкордук көрөбүз. Жаз келди. Бак-дарактар бүр байлады.

Үлгү: *Отургузушту – 3-жактагы, көптүк сандагы, өткөн чактагы этиш сөз.*



ЭТИШТИН СҮЙЛӨМДӨ АТКАРГАН МИЛДЕТИ

Этиш сөздөр сүйлөм ичинде баяндоочтун милдетин аткарат.

Мисалы: Жазгүл келди. Талант окуп жатат.

Эмне кылды? – Келди.

Эмне кылып жатат? – Окуп жатат.

Сүйлөмдөрдөгү **келди**, **окуп жатат** деген этиштер баяндоочтун милдетин аткарышты.

220-көнүгүү. Текстти окуп, андан этиш сөздөрдү тапкыла. Этиштер кайсы сүйлөм мүчөсүн аткарды? Оозеки жооп бергиле.

Китеп өз досунун көңүлүн оорутпайт. Китептин маегинен адам пайда алат. Мындай берекелүү пайданы эч жерден таппайсың. Китепти окуган адам өткөндү жана келечекти билет.

221-көнүгүү. Табышмакты окуп, жандырмагын тапкыла. Көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Сууга чөкпөйт,
Суук да өтпөйт.
Коё берсе учат,
Карматпай сызат. (Ш..)

222-көнүгүү. Берилген сөздөрдөн эки сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдү ажыратылып көрсөтүлгөн сөздөр менен баштагыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

өнөр

баш

Артык

жарбайт

ийилип

сынбайт

Ак



**Өсөөр элдин балдары бири-бирине дос болот,
Өспөс элдин балдары бири-бирине кас болот.**



223-көнүгүү. Ырды жаттагыла. Андагы этиш сөздөрү кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарганын байкагыла.

НООРУЗ

Агартып көңүлдөрдү,
Тазартып пейилдерди.
Жаңы – жыл ажыраш,
Жергеме Нооруз келди.

Байыркы бабалардан,
Балдарына мурас калган.
Ынтымак, биримдикти,
Ыроолойт Нооруз майрам.
(Ы.Кадыров)



IV ЧЕЙРЕК

СИНТАКСИС

СҮЙЛӨМ

Айрым бир бүткөн ойду билдирген сөз же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат. Мисалы: **Айнагүл гүлдөргө суу куйду.** Бул сүйлөм төрт сөздүн тизмегинен туруп, Айнагүлдүн гүлдөргө суу куйгандыгы жөнүндөгү ойду билдирет.

Сүйлөмдөр айтылыш максатына карай **жай, суроолуу, буйрук, илептүү** сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

224-көнүгүү. Окугула. Маанилерин түшүндүргүлө. Булар эмнелер?

Сабак, мектеп, окуучу, автобус, классташтар, эне тил, ийрим, сахналык көрүнүш.

225-көнүгүү. Текстти окугула. Сүйлөм менен сөздүн айырмасын айтып бергиле. Сүйлөм деп эмнени айтабыз?

Биз мектепке автобусда барабыз. Окуучулар сабакка кечигишпейт. Классташтарым эне тили сабагынан жакшы окушат. Эне тилин билбей калуу эң жаман. Ошондуктан үй тапшырмаларын өз убагында аткарабыз. Мугалимди кунт коюп угабыз.



226-көнүгүү. Берилген сөздөрдөн үч сүйлөм түзүп, жазгыла. Сүйлөмдү атайын бөлүп көрсөтүлгөн сөз менен баштагыла.



**Кепти баамы менен уккан адам,
Сөздү даамы менен сүйлөйт.**



227-көнүгүү. Баяндоочтордон пайдаланып, чекиттердин ордуна сөздөр ойлоп таап, сүйлөм түзгүлө.

... ырдап жатат. ... жем чачамын. ... кызматына кетет. ... ойноп отурат. тапшырманы аткарып жатамын.

228-көнүгүү. Окугула. Текстте канча сүйлөм бар? Сүйлөмдөр кандай мазмунду билдирип жатат? Көчүрүп жазгыла.

Өзбекстан ар тараптан өнүгүп жатат. Ал өзүнүн туусуна, гербине ээ болду. Биринчи башкы Конституциялык Мыйзамын жаратты. Дүйнөдөгү башка өнүккөн мамлекеттер арасында анын да туусу желбиреди. Өзбекстанга өтө көптөгөн мамлекеттерден меймандар келип турат.



229-көнүгүү. Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла. Текстте канча сүйлөм бар?

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары көп тилдерге которулган. Анын чыгармаларын дүйнө элдери сүйүп окушат. Эмгеги, өрнөктүү өмүрү келечек муундар үчүн үлгү болот. Анын өзбек элине болгон махабаты күчтүү болгон. Чыңгыз Айтматов менен өзбек элинин улуу жазуучусу Адыл Якубов дос болушкан.

230-көнүгүү Ырдан үзүндүнү окугула. Анда канча сүйлөм бар экенин айткыла. Ырга тема койгула.

Сурнай тартып ыр ырдап,
 Жердин гүлүн теребиз.
 Сонун-сонун таштарды,
 Издеп таап келебиз.
 Катар-катар тизилип,
 Гимнастика ойнойбуз.
 Шайырлыкка берилип,
 Өзөн сууну бойлойбуз.

(Элдик)



Сүйлөгөндү сүйсөң, укканга да үйрөн.



231-көнүгүү. Окугула. Текстте канча сүйлөм бар? Ар бир сүйлөм кандай мазмун билдирип жатат? Текстке тема коюп, көчүрүп жазгыла.

Сен ким кимге салам берүү керектигин билесиңби? Ким мурда салам берүүсү зарыл?



Көпчүлүккө жалгыз киши салам берет. Аттуу же машинадагы киши жөө бараткан адамга салам бериши керек. Жөө жүргөн киши отурган, жаткан кишиге салам берет. Өзүңдөн чоңго салам берүүнү унутпа! (Махмуд Саттор)



ЖАЙ СҮЙЛӨМ

Бир нерсени кабарлоо, баяндоо маанисинде жайынча айтылган сүйлөм жай сүйлөм деп аталат. Жай сүйлөмдүн аягына (.) чекит коюлат.

Мисалы: **Жаркыраган жаз келди.**

232-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Ар бир сүйлөм өзүнчө кандай ойду түшүндүрүп тургандыгын аныктап, айтып бергиле.

Биз бакка бардык. Бактагы дарактардын, чөптөрдүн жаз мезгилиндеги өзгөрүшүнө байкоо жүргүздүк. Бак ичи жашылга боёлгон. Мөмөлүү дарактар гүлдөгөн. Бак ичинде жапжашыл чөптөр өсүп жатат.

233-көнүгүү. Текстти окугула. Тексттин мазмуну эмне ни баяндап жатат? Тема коюп, оозеки сүйлөп бергиле.

Мемиреген тынчтыкта аарылардын ызылдаган ыры кулакка музыкадай угулат. Мындай сонун учурда бир да кыбыраган жандык уюгунда калбайт. Шашыла сыртка чыгышат. Ар кимиси өз түйшүгү менен алек.

Жаратылышта ар нерсенин өз ынагы, өз шериги бар. Көпөлөк менен аарылардын ынак досу – гүлдөр. Гүлсүз алардын күнү да, жашоосу да жоктой.

234-көнүгүү. Текстти окугула. Сүйлөмдөрдү баш тамга менен баштап, тыныш белгилерин коюп, көчүрүп жазгыла.

Билим – байлык ага жеткен кем болбойт аны сенден ууру да алдамчы да тартып ала албайт.



Тактыктан достук бузулбайт.



235-көнүгүү. Текстте канча сүйлөм бар? Алар кандай сүйлөмдөр? Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, баш мүчөлөрүн белгилегиле.

Улуу боёкчу кырк казанда боёкторун бышырып жаткан экен. Боёкторго карыдар болуп Жаз ай келиптир. Ал өзүнө жашыл боёкту тандаптыр.

Ушул кезде күн чыгыш жактан Жай жетип келиптир. Боёкчу Жайга ар түрдүү боёктордон бериптир. Андан кийин боёк базарына Күз келиптир. Күз сары, кызгылт, кызгылт-сары түстөрдөн алыптыр. Баарынан кийин Кыш келиптир. Бул учурда казанда жеке гана ак түс калган эле. Кыш башка мезгилдерден капа болуптур. Ошондуктан адамдар Кыш өксүп калбасын



деп Жаңы жылда арчанын бутактарына түрдүү түстөгү оюнчуктардан илип коюшат экен. (Оллоёр Бегалиев)



СУРООЛУУ СҮЙЛӨМ



Суроо маанисинде айтылган сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат. Суроолуу сүйлөмдүн аягына (?) суроо белгиси коюлат.

Мисалы: Биз музейге качан барабыз?

236-көнүгүү. Окуп, жалаң суроолуу сүйлөмдөрдү дептериңерге көчүрүп жазгыла. Жазган суроолуу сүйлөмдөргө карата тема коюуга болобу?

– Саламатсызбы? – деген калтыраган баланын каргылданган үнү угулду. Бала мага эң эле аянычтуу көрүндү. Үмүт кылгансып жал-жал карап, мукактана калды. Баланын кебетеси өтө бош, өтө аянычтуу.

– Сүрөттү жакшы көрөсүңбү? – дедим маңдайын сылап.

– Ооба.

– Тарта билесиңби?

– Билем.

– Фамилияң ким?

– Айттикеев.

– Атың ким?

– Жапар.

– Тартканың барбы?

– Бар.



237-көнүгүү. Төмөнкү тексттен жай сүйлөмдөрдү биринчи, кийин калган сүйлөмдөрдү окугула. Алар кандай мааниде айтылды?

КАЙДА?

- Ак куунун ою кайда?
- Көлдө.
- Чаяндын ою кайда?
- Чөлдө.
- Азаматтын ою кайда?
- Элде.
- Акыл кайда?
- Акыл башта.

 Суроолуу сүйлөмдөрдүн жардамы менен адамдар өз ойлорун айтышат.

238-көнүгүү. Суроолуу сүйлөмдөрдүн баяндоочторундагы **-бы** мүчөсүн алып салып, тыныш белгилерин тууралап, текстти көчүрүп жазгыла.

– Эртең экскурсияга барабызбы? Мектепке эртең менен саат 8 де чогулабызбы? Анан кечке маал келип калабызбы? – деди Айганыш шашкалактап.

– Ооба, топ, фотоаппарат, кийим-кече, тамакашыңар даярбы? Эми эс алып, эртерээк келгиле, – деди Бексултан агай жылмайып.

 **Жанга күйгөн – жандай дос, жанга күйбөс – кандай дос?**





239-көнүгүү. Төмөнкү суроолордун жоопторун жазгыла. Берилген суроолор менен жазган жоопторду салыштырып, сүйлөмдөрдүн айырмачылыктарын айткыла.

1. Силердин үй-бүлөңөрдө канча адам жашайт?
2. Атаңдын аты ким?
3. Апаңдын аты ким?
4. Алар кайда иштешет?
5. Бир туугандарыңдын улуусу ким?



БУЙРУК СҮЙЛӨМ



Сүйлөөчүнүн өтүнүчүн, каалоосун, буйругун билдирген сүйлөм буйрук сүйлөм деп аталат.

Мисалы: **Сабактан кечикпе!**

240-көнүгүү. Төмөнкү текстти көркөм окугула. Буйрукту билдирип турган сүйлөмдөрдү тапкыла. Ал сүйлөмдөр кандайча айтылып жатат?

– Эй, абышка, кайда? Кайда барасың? Токто дейм!

– Кайда? Кайда? Мектепке! Неберем түштөн бери күтүп калды.

– Кайт артыңа! Кайт, болбосо!...

Абышка кайрылбады. Орозкул атты таштады да, суу жирей далбактап, жээк түбүнөн Момунга жетип, ийинден аткып, булка тартты.



241-көнүгүү. Макалдарды окуп, көчүрүп жазгыла. Алар кандай сүйлөмдөрдөн түзүлгөн?

1. Карынын кебин капка сал.
2. Жакыныңа жат болбо, өз элиңе кас болбо.
3. Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол.

242-көнүгүү. Жай сүйлөмдөрдү суроолуу жана буйрук сүйлөмдөргө айландырып жазгыла.

1. Сен суроолорго так жооп бердиң.
2. Силер бийлегенди үйрөндүңөр.
3. Жолдогу машиналардан этият болуп өттүң.
4. Сөздү жакшылап уктүң.

Үлгү: *Сен суроолорго так жооп бердиңби?
Сен суроолорго так жооп бергин!*



Данектүү болсун сөз, дарактай өнүп өс.



243-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, буйрук сүйлөмдөрдү түзүп жазгыла.

Тур, жүгүр, ыйлаба, кечикпегин, оку, сүйлөгүн.
Үлгү: *Үйгө тез-тез келип тур!*



ИЛЕПТҮҮ СҮЙЛӨМ



Күчтүү сезим менен айтылган сүйлөм илептүү сүйлөм деп аталат. Илептүү сүйлөмдүн аягына (!) илеп белгиси коюлат.

Мисалы: Бах, Мекенибиз кандай көркөм!



244-көнүгүү. Текстти окугула. Кубануу, кейигендикти билдирген сөздөр кайсылар? Алар кандай сезим менен айтылды? Буларды кандай сүйлөмдөр дейбиз?

– Ура! Биз жеңдик! Азаматсыңар, балдар! – деди Салый.

– Силердин командаңар күчтүү турбайбы. Арканды тез эле тартып кеттиңер.

– Ошондой го.

– Эх, силердин командаңарга кошулсам болмок! – деп Адис өзүнчө кобурады.

245-көнүгүү. Текстти окуп, илептүү сүйлөмдөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

– Тигине, күрөшкө менин байкем чыкты! Көрөсүңөр го, азыр тигини көтөрүп чабат!

– Ай, бала, сүйлөбөй отур! – деди бейтааныш киши. Анын сөзүнө көңүл бурбай:

– Байке, күчтөн! Жыгып сал! – деп Медер ордунан тура калып жатты. Бах, мына ушундай болмок! Ура! Байкем жеңди! Байкемди көрдүңөрбү? – деп ал эки жагын карады. Эл шатырата кол чаап, ага көңүл да бөлүшкөн жок. *(С.Шаелдаева)*

246-көнүгүү. Текстти көркөм окуп, илептүү сүйлөмдөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

– Турналар! Ээй, карагылачы, турналар учуп баратат! Султанмурат башын шарт көтөрүп ас-



манды карады. Ал чалкалап, карап туруп кый-кырды:

– Жаша-аа. Турналар!

Түшкө кирбес укмуш көргөнсүп, үчөө тең кыйкырды:

– Турналар! Турналар! Турналар!

– Эрте келген турналар жакшы жышаан! – деп ээр үстүндө артына толгоно берип кыйкырды ал Анатайга.

– Түшүм болот! Түшүм мол болот!

(Ч. Айтматов)



Ата Журтуң – алтын бешигиң!



247-көнүгүү. Төмөнкү белгилерге карата үч сүйлөм түзүп жазгыла.

1. _____ = .
2. _____ = ?
3. _____ = !



СҮЙЛӨМДҮН МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөмдүн негизин түзгөн ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат.

Мисалы: **Балдар ойношту. Кимдер?** – Балдар. **Эмне кылышты?** – Ойношту. Балдар – ээ, ойношту – баяндооч.



Сүйлөмдөгү ээ жана баяндоочтон башка сөздөр айкындооч мүчөлөр деп аталат. Айкындооч мүчөлөр ээ же баяндоочту жандап, аларды аныктап, толуктап, бышыктайт.

Мисалы: **Балдар короодо топ ойношту.** Айкындооч мүчөлөр: короодо, топ. **Кайсы жерде?** – Короодо. **Эмнени?** – Топту. Короодо – бышыктооч, топ – толуктооч.



СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮ. СҮЙЛӨМДҮН ЭЭСИ

Сүйлөмдө ойдун негизин ээлеп турган сөз ээ деп аталат. Ээ сүйлөмдүн баш мүчөсү саналат. Ал атооч жөндөмөдө турат. Сүйлөм ичинде **ким? эмне? кимдер? эмнелер? кимиси? эмнеси?** деген суроолорго жооп берет. Мисалы: **Кызгалдак ачылды. Эмне ачылды?**

Ээ түз сызык (—) менен белгиленет.

248-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, дептериңерге жазгыла. Ээни таап, астын сызгыла.

Жашылданган жаз келди. Айлана көгөрдү. Келгин куштар учуп келишти. Жер бетинде курт-кумурскалар деле кыбырайт. Эл жашоо жайларын тазалады. Дыйкандар жакшы ниет менен үрөөн себишти.

Үлгү: *Жашылданган жаз келди.*



249-көнүгүү. Чекилтердин ордуна ылайык келген, ээ боло алуучу сөздөрдү коюп, көчүрүп жазгыла. Ээнин астын сызгыла.

... сабак даярдашты. ... кино көрүп отурат. ... тамак жасап жатат. ... бий ийримине катышты. ... бардык сабактан эң жакшы окуйт. ... келди. ... батасын берди. ... уйкусурап ыйлады.

Үлгү: Окуучулар сабак даярдашты.



Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.



250-көнүгүү. Макалдарды окуп, түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. Көчүрүп жазып, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла. Жалаң баш мүчөлөрдөн турган макал кайсы?

1. Жол кадырын жолоочу билет.
2. Ач кадырын ток билбейт.
3. Дос табышат, душман чабышат.

251-көнүгүү. Төмөнкү текстти көчүрүп жазгыла. Текстте канча сүйлөм бар? Сүйлөмдөрдөн ээни тапкыла.

Мекиян тогуз жөжө чыгарды. Ал балапандарын бакка алып кирди. Мекиян жерди буту менен тыткылады. Андан узун сөөлжан көрүнөт. Аны бир балапан башынан, экинчиси аягынан тиштеп тарта баштады. Аларды көрүп энесинин ачуусу келди. Ал эки жөжөнүн оозунан сөөлжанды жулуп алды да, бөлүп-бөлүп бала-



пандарына тең чачып салды. Ошентип жөжөлөр бөлүшүп жегенге көнүп калышты.



мекиян – тооктун ургаачысы, эне тоок.



Эсиңерде болсун, сүйлөмдүн ээси зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч ж.б. сөз түркүмдөрүнөн да болушу мүмкүн.

252-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, ээ кайсы сөз түркүмүнөн экенин айткыла. Көчүрүп жазып, ээнин астын сызгыла.

1. Билимсиз уят болот. 2. Ал китепканага барды. 3. Бирөө чакырды. 4. Алтоо келишти. 5. Адам жаңылат. 6. Биз хор ырдадык. 7. Тынчтыкбек музыка укканды жакшы көрөт. 8. Сен комуз черткенди үйрөндүң.



Зээндүү сүйүнтөт, кежир күйүнтөт.



253-көнүгүү. Ырды окугула. Анда канча сүйлөм бар? Көчүрүп жазып, ээнин астын сызгыла. Ээлер кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөн?

Атам быйыл жазында,
Күн карама айдады.
Качан өсөт дегиче,
Кирип келди жай дагы.

Карайм эми суктана,
Талаа жакты эртелеп.
Көз кайкыган талаада,
Сапсары гүл сеңселет.

(А. Мисиров)



СҮЙЛӨМДҮН БАЯНДООЧУ



Баяндооч – сүйлөмдүн баш мүчөсү, ал ээнин кыймыл-аракетин жана ал-абалын билдирет. Баяндооч эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат? ким? эмне? кандай? ж.б. суроолорго жооп берет.

Баяндооч кош сызык (==) менен белгиленет.

Мисалы: Өзбекстанда түрдүү улуттагы элдер жашайт. Алтынай кат жазды.

254-көнүгүү. Жомокту окугула. Анда канча сүйлөм бар? Сүйлөмдөрдүн ээ жана баяндоочторун таап, астын сызгыла.

Корозбек: – «Аптапайым менин үнүмдү угуп ойгонот» – деп ойлойт эле. Бир күнү короз сайга жыгылып түшүптүр.

Өрдөк жана анын балдары корозду куткарышыптыр. Байкуш корозго катуу суук өттү. Бир канча күн жууркан-төшөк төшөнүп, ооруп жатып калды. Бир күнү эртең менен уйкудан ойгонуп, терезеден караптыр. Аптапайым нурлары менен ааламды жаркыратып турганын көрүптүр. Короз таң калыптыр... (Жомоктон)

255-көнүгүү. Берилген ээ жана баяндоочтордон сүйлөм түзгүлө. Ээ менен баяндоочтордун тийиштүү белгилери менен астын сызгыла.

Карыялар

ыргалды



| | |
|------------|--------------------|
| Ата-энелер | бийледи |
| Гулида | кеңешишти |
| Жаныбек | тартипке чакырышты |
| Гүл | ырдады |

Үлгү: Карыялар баланы тартипке чакырышты.

256-көнүгүү. Макалдарды окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Сүйлөмдөрдөн ээ менен баяндоочту таап, астын сызгыла.

1. Коркок түштөн чочуйт,
Жалкоо иштен чочуйт.
2. Өсүмдүк жарыкка умтулат,
Эл тынчтыкка кол сунат.



Дос сыртыңдан мактайт, душман көзүңчө мактайт.



257-көнүгүү. Төмөнкү баяндоочторду катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Сайрап жатат, ойношту, күлүштү, көрүштү, эсептеди, бакты, таң калды.

258-көнүгүү. Ырды окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Дептериңерге көчүрүп жазгыла. Ыр канча сүйлөмдөн турат? Ээ жана баяндоочтордун астын сызгыла.

Асан жүрөт эшикте,
Отун жарып, кийирип.
Үсөн үйдө олтурат:
– Үшүдүм, – деп кийинип.

Асан, Үсөн – экөө тең,
Бир эле үйдүн баласы.
Бири жалкоо, бири элпек,
Айырмасын карачы!

(Б. Асаналиев)




259-көнүгүү. Текстти окуп, тема койгула. Текстте канча сүйлөм бар? Сүйлөмдөрдүн ээ жана баяндоочторун таап, астын сызгыла.

Нооруз келди. Нооруз – элдик майрам. Нооруз күн-түн теңелген чакта белгиленет.

Нооруз күнү таарынган адамдар бири-бирлеринен кечирим сурашкан. Энелер үйдү арча менен аластап, желдетишет. Кыз-келиндер үй ичин тазалап, жыйнаштырышат. Буудайдын көгү чыгат. Сүмөлөк бышырылат.

260-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Алардын ээ жана баяндоочун таап, астын сызгыла.

1. Өзбекстандын борбору – Ташкент. 2. Мекен – киндик кан тамган жер. 3. Тынчтык – чоң бакыт. 4. Жашоонун күл азыгы – нан. 5. Өмүрдүн кубанычы – эмгек.

 Жогорку сүйлөмдөрдөн кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Бул сүйлөмдөрдө ээ да, баяндооч да атооч жөндөмөдө турат. Мындай учурларда баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлат.



**Жакшы окуучу – баарына үлгү,
Жаман окуучу – баарына күлкү.**



261-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Ээ жана баяндоочторду таап, астын сызгыла.



1. Суу атасы – булак, сөз атасы – кулак.
2. Эл ичи – өнөр кенчи.
3. Жер – казына, суу – өмүр.
4. Тилдин кулпусу – тиш.
5. Ырыс алды – ынтымак.
6. Акыл тозбос – тон, билим – түгөнбөс кен.



СҮЙЛӨМДҮН АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРҮ. АНЫКТООЧ

Аныктооч сүйлөмдө заттын сын-сапатын, санын ж.б. белгилерин билдирет. Ал кимдин? эмненин? кандай? кайсы? канча? нечен? канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Анара **кызыл** жоолук салынды. **Эки** китеп сатып алдым. Аныктоочтор: кызыл (кандай?), эки (канча?). Аныктооч толкун сызык менен (~~~~) белгиленет.

262-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, баш мүчөлөрдүн жана аныктоочтун астын сызгыла.

1. Күн алтын нурун булуттарга чачыратты.
2. Бийик имараттар курулду.
3. Кооз шаарлар көбөйдү.
4. Сары гүлдөр желге ыргалды.
5. Тартиптүү окуучулар тапшырманы так аткарышты.
6. Биз гүлзарды аралап, кооз гүлдөрдү тердик.



263-көнүгүү. Суруолорго жооп берүүчү сөздөрдү таап, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Мааниси жагынан аныктооч кайсы сөз менен байланышканын көрсөткүлө.

Биз (канчанчы?) күнү музейге бардык. (Кандай?) жалбырактардан Күндүн көзү көрүнбөйт. (Эмненин) үнү угулат. (Кандай) аба беттен сылап эркелетти.



**Жакшы адам таап сүйлөйт,
Жаман адам каап сүйлөйт.**



264-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарынын ар бирине бирден сүйлөм түзүп, аныктоочторду тапкыла.

Төртүнчү күнү, муздак суу, он беш дептер, кызыл алма, биздин айыл, кенен көчө, таза аба, ак булут, Айдын нуру.



ТОЛУКТООЧ

Толуктооч кыймыл-аракет багытталган заттын атын билдирет. Толуктооч кимге? эмнеге? кимди? эмнени? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? ким менен? эмне менен? ким жөнүндө? эмне жөнүндө? деген суруолорго жооп берет.

Мисалы: *Мен бул китепти Айжандан алдым.* Толуктооч: китепти (эмнени?), Айжандан (кимден?).

Толуктооч үзүк сызык (— — —) менен белгиленет.



265-көнүгүү. Көчүрүп жазып, толуктоочтун астын сызгыла.

1. Жерди Күн жылытат, жүрөктү достук жылытат. 2. Кеңешти акылдуулардан сура. 3. Жакшы адам эмгеги менен элге көрүнөт. 4. Эгизден төл өсөт, эмгектен эр өсөт. 5. Бузганды үйрөнбө, түзгөндү үйрөн. 6. Отту козгосо өчөт, коңшуну козгосо көчөт.

266-көнүгүү. Суроолорго жооп берүүчү сөздөрдү таап, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Толуктоочтордун астын сызгыла.

1. (Эмнеден?) мол түшүм алынды. 2. (Кимди?) биринчи жолу көрдүк. 3. Сабырдуулук (эмнени?) жеңет. 4. (Кимдерге) сыйлыктар берилди. 5. Мелис (эмнени?) көп окуйт. (Кимге?) айтсаң билет. (Эмнени?) жаккан билет, (эмнени?) баккан билет.



**Билимди элден изде,
Алтынды жерден изде.**



267-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү толуктоочтун маанисинде колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Кесип жөнүндө, ат менен, Гүлчырайга, театрды, бизде, сенде, багбанчылыкты, көчөт жөнүндө, оюндарга, калемимди.



БЫШЫКТООЧ



Бышыктооч кыймыл-аракеттин ар түрдүү белгисин билдирет. Бышыктооч кайда? кайдан? кандай? качан? кантип? канча? эмне үчүн? эмне максат менен? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Дамас чукул бурулду. Бүгүн окуучулардын ата-энелери келишти.* Бышыктоочтор: чукул (**кандай?**), бүгүн (**качан?**). Бышыктооч чекиттүү сызыкча менен (.....) белгиленет.

268-көнүгүү. Көчүрүп жазып, бышыктоочтун астын сызгыла.

1. Матрайым карыя жакшы сүйлөдү.
2. Роза шаарда жашайт.
3. Биздин айылдаштар эртең келишет.
4. Ошондон бери көп жылдар өттү.
5. Биз тез-тез көрүшүп турабыз.

269-көнүгүү. Суроолорго жооп берүүчү сөздөрдү таап, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Бышыктоочтордун астын сызгыла.

1. (Качан?) Чолпон жылдызы жаркырап көрүнөт.
2. Мырзагүл мектепте (кандай?) окуйт.
3. Асан мектепке (качан?) келди.
4. Айнагүл (кайдан?) чуркап чыкты.



**Алтын жерде калбайт,
Жакшы жолдо калбайт.**





270-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү бышыктоочтун маанисинде колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Мектептен, тез-тез, ар убак, кыргызча, кечки-син, айылдан, бөлмөдө.



БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМ



Сүйлөмдө бирдей суроого жооп берип турган бир нече ээ, баяндооч жана айкындооч сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп аталат. Бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр (,) белгиси коюлат.

Мисалы: Жасурбек, Алибек келди. Өрүктүн, алманын, жүзүмдүн көчөттөрү өсүп калды. Арзыкан окуду, жазды.

271-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Кимдер? деген суроого жооп берген сөздөрдү тапкыла.

1. Сагымбай, Жаңыбай, Шапак, Саякбай элибиздин көрүнүктүү манасчылары болгон.

2. Ар бир адам жерди, сууну, кен байлыктарды, электр энергиясын сарамжалдуу пайдаланышы керек.

3. Пахта эгилди, өндү, чабылды, ачылды, терилди.



Демек, жогоруда бир эле сүйлөмдө бир нече ээ, же баяндоочтор, же айкындоочтор катышып, алар бир гана суроого жооп берип турат. Булар – сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү.



272-көнүгүү. Текстти окуп, көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн аныктап, алардын астын сызгыла.

Булбул уясынан учуп чыкты. Айланада ак, сары, кызыл гүлдөр ачылып жатканын көрдү. Кубулжуган, мукамдуу, жагымдуу, уккулуктуу үн менен сайрай баштады. (*Рауф Талып*)

273-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдөрдүн кайсы мүчөлөрү бир өңчөй мүчөлөр болду? Астын сызып, белгилегиле.

1. Багыбызга алма, алча, өрүк өндүү мөмөлүү дарактарды отургуздук. 2. Күн, аба, тунук суу – биздин эң жакын досторубуз. 3. Күн – жарык берет, ысытат. 4. Булбул, торгой – сайроочу куштар.



Тилден бал да тамат, уу да тамат.



274-көнүгүү. Ырды окуп, көчүрүп жазгыла. Ырдан сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн таап, астын сызгыла.

Күн күркүрөп, чарт этип,
Чагылганын жандырат.
Мөндүр көктөн төгүлүп,
Даракты урат, тамды урат.
Чылапчынга тил кирди,
Бир калыпта калдырап.

Аздан кийин басылып,
Асман күлөт, көк күлөт.



Алтыдагы бөбөгүм,
Конфет жаады деп жүрөт.
Кой дегенге болобу,
Кочуш-кочуш жеп жүрөт.

(Ж. Бекниязов)



БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨРДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Байламтасыз байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр коюлат.

Мисалы: Кыздар **кызыл, көк, сары** гүлдөрдү теришти.

Бир өңчөй мүчөлөр **да** байламтасы аркылуу байланышса, үтүр байламтадан кийин коюлат.

Мисалы: Сен **улууга да, кичүүгө да** сыйлык мамиледе бол.

Бир өңчөй мүчөлөр **жана, менен** байламталары аркылуу байланышса үтүр коюлбайт.

Мисалы: **Айпери менен Айнура** келди.

275-көнүгүү. Текстти окугула. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү таап, аларга коюлган тыныш белгиге көңүл бургула.

Карагайлар жазда, күздө, кышта дайым жашыл, дайым көрктүү зыңгырап турат. Аларды көргөндө жаратылыштын эч түгөнгүс берекесин сеземин. Чытырман токойдогу тамырлуу, жашыл бүчүрлүү алп карагай көгүлтүр асманга созулат.

Ал эч картайбай, эч куурабай, жашыл көркүн кулпунтуп, кылымдан кылымга өтүп шуулдап, зыңгырап, менменсип турат. Карагайлар көп жыл жашайт.

276-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, бир өңчөй мүчөлөрдүн тыныш белгилерин койгула.

1. Кызыл көк ак сары гүлдөр тукабага сайылган саймадай көрүндү. 2. Күкүк өтө ысыкты да өтө суукту да сүйбөйт. 3. Күкүк сайрап турган бак жагымдуу жана кереметтүү сезилет.

277-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп, дептериңерге көчүрүп жазууга аракеттенгиле. Ырдан бир өңчөй мүчөлөрдү таап, тыныш белгилерин койгула.

Тал терегим теңселет
 Жазгы желге эркелеп
 Жийде алчам дагы бар
 Саны сегиз түп келет

(Б. Сарногоев)



Билим издеген өсөт, бүлүк издеген өчөт.



бүлүк – чыр-чатак, чаң-тополоң.



278-көнүгүү. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр түзүп, тыныш белгилерин койгула. Алардын айрымдарына **да, жана** байламталарын да пайдалангыла.



КАРАТМА СӨЗ

Ойдун кимге арналгандыгын билдирүүчү же чакыруу иретинде айтылган сөз каратма сөз деп аталат.

Мисалы: **Айнаш**, китебиңди оку. Сүйлөмдөгү каратма сөз – **Айнаш**.

279-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Каратма сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Окуучулар, китепти сүйгүлө. 2. Таалай, китепсиз билимдүү, маданияттуу адам болуу мүмкүн эмес. 3. Балдар, китепти окуп, билимиңерди байыткыла.

280-көнүгүү. Ырдан үзүндүнү окуп, андан каратма сөздөрдү тапкыла.

Каяша сүйлөп, сөз кайрып,
Турбагыла, балдар ай.
Шоктук кылып бирөөнү,
Урбагыла, балдар ай. (*Т. Молдо*)

281-көнүгүү. Текстти окуп, андан каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдү таап, дептериңерге жазгыла.

- Чоң эне, ким менен сүйлөшүп жатасыз?
- Көзүм менен, чүрпөм.
- Көзүңүз менен кантип сүйлөшөсүз?
- Ушинтип эле. «Баягы көзүм, кайдасың? Сага эмне болду?» – дейм.
- Анда ал эмне дейт!



– Эмне десин? «Чарчадым, карыдым», – дейт.
– Барагой, чырагим, ойнойгой, – Чоң энеси жалбара сүйлөдү. Бермет аны аяп кетти. Мойнунан кучактады.

Тыштан Анардын үнү жаңырды:

– Бермет, тез! Кел!

(А. Нааматов)



Талап – табылбас канат.

282-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Керектүү каратма сөздү коюп жазгыла.

– _____, Фархад өтө коркок экен, – деди Рустам.

– Эмнеге, эмне кылды? – деп сурады апасы.

– Айылыбыздын багындагы алмадан алмакчы болдук эле. Фархад кароол көрүп калат деп, үйүнө кетти.

– _____, Фархад баарыңардан зор экен, – деди апасы. (М. Хамидова)



КАРАТМА СӨЗ КАТЫШКАН СҮЙЛӨМДӨРДӨ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРДИН КОЮЛУШУ



Каратма сөз сүйлөмдүн башында келсе, каратма сөздөн кийин үтүр коюлат.



283-көнүгүү. Төмөнкү каратма сөздүү сүйлөмдөрдү дептериңерге көчүрүп жазгыла. Каратма сөздөр сүйлөмдүн кайсы жеринде келди? Аларга кандай тыныш белги коюлган?

1. Гүлзат, сен сабагыңды даярдадыңбы?
2. Балдар, өз айылыңардагы карыяларды дайыма урматтагыла, аларга көмөктөшкүлө.
3. Окуучулар, бүгүн силер менен жакшылык жөнүндө сүйлөшөбүз.
4. Балам! Сенин ийгилигиңе кубандым!



Эсиңерде болсун, жогорку сүйлөмдөрдөн көрдүңөр. Каратма сөз сүйлөмдүн башында келсе, андан кийин үтүр (,), эгер күчтүү сезим менен айтылса, илеп (!) белгиси коюлат.



Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, каратма сөздүн эки жагына үтүр коюлат.

284-көнүгүү. Каратма сөздүү сүйлөмдөрдү окугула. Каратма сөздөр сүйлөмдүн ортосунда келген учурда аларга тыныш белги кандай коюлду? Дептериңерге жазгыла.

1. Барсыңбы, Айхан, сени күтүп калдык.
2. Шашпа, балам, чай ичпей кетпе.
3. Мунуңар, балдар, жакшы демилге болду.
4. Гүл өстүрүү, кыздар, оңой иш эмес, бирок аракет кылсаңар орундай аласыңар.





Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, анын эки жагына үтүр (,) белгиси коюлат.



Каратма сөз сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр (,) күчтүү сезим менен айтылса, аягына илеп (!) белгиси коюлат.

285-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула.

1. Нандын күкүмү да нан, балам. 2. Бирөөнүн көөнүн оорутпагыла, балдар. 3. Ушундай өлкөдө туулганымдан бактылуумун, Мекеним! 4. Алтын топурагыңдан айланайын, Ата Журт!



Каратма сөз сүйлөмдүн аягында келсе, андан мурун үтүр (,) эгер күчтүү сезим менен айтылса, илеп (!) белгиси коюлат.



286-көнүгүү. Каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула. Көчүрүп жазып, каратма сөздөрдүн астын сызгыла.

- Жаңыл, сен мектепте кайсы ийримге катышып жатасың?
- Мен «Көркөм окуунун сырлары» деген ийримге катышып жатам, апа.
- Ал ийрим сага жактыбы?



– Билесизби, апа, бул ийримге катышып, туура кылыптырмын. Азыр көркөм окууну үйрөндүм. Өтө көп ырлар, монологдор жаттадым.

– Айланайын, кызым! Эң жакшы болгон турбайбы!



ПУНКТУАЦИЯ

ПУНКТУАЦИЯ – ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМ



Сүйлөмгө тыныш белгилерин коюунун эрежелерин пунктуация илими үйрөтөт.

Сүйлөмдөрдө чекит (.), үтүр (,), суроо (?), илеп (!), кош чекит (:), кашаа (), тырмакча («»), сызыкча (–), дефис (-) өңдүү тыныш белгилери колдонулат.

ЧЕКИТ, ҮТҮР, СУРОО ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЛДОНУЛУШУ

287-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдө коюлган тыныш белгилерге көңүл бургула.

Жай айы улам жакындашууда. Айлана өзгөрүлгөн. Асман чайыттай ачык. Күндүн нуру ааламга төгүлдү. Жер бети жапжашыл түскө кирген. Күндөр ысык болууда. Гүлдөр тегиз ачылган. Мал-койлор чөпкө тоюуда. Күн сайын өлкөбүз өнүп өсүүдө.



чайыттай – тунук, таза, абдан ачык.



Жогорку сүйлөмдөр кандай сүйлөмдөр? Аларга кандай тыныш белги коюлду? **Жай сүйлөмдүн аягына чекит (.) тыныш белгиси коюлат.**



288-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, дептериңерге көчүрүп жазгыла. Булар кандай сүйлөмдөр? Аларда кайсы тыныш белгиси колдонулганына көңүл бургула.

Ата конушту, туулган жерди мекен дейбиз. Силер да, мен да мекенибизди сүйөбүз. Жакында, алыста, кайда, кайсы жерде жүрсөк да киндик кан тамган жерди ойлоп, эстеп турабыз. Балдар, тарбиялуу инсан мекенди, мекендештерди, улууларды, ата-энени урматтайт, сыйлайт. Келгиле, балдар, адамдарды сыйлай билели, аларга көңүл буралы.



Жогорку тексттин сүйлөмдөрүнө көңүл бурдуңар. Демек, **бир өңчөй мүчөлүү жана каратма сөздөр катышкан сүйлөмдөргө үтүр (,) тыныш белгиси коюлат.**

289-көнүгүү. «Бөбөктөрдүн суроосу» деген ырды окугула. Бөбөктөрдүн суроосуна силер кандай жооп бересиңер? Ырда колдонулган тыныш белгилерге көңүл бургула.

Күндүн барбы түнөгү?
Курттун барбы жүрөгү?
Кубанганда бизчилеп,
Күчүктөр да күлөбү?

(Турар Кожомбердиев)




Суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо (?) тыныш белгиси коюлат.



Илим – өнөр булагы, өнөр – өмүр чырагы.



 **290-көнүгүү.** Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Айтылыш максатына карай алар кандай сүйлөмдөр? Дептериңерге көчүрүп жазгыла. Тыныш белгилерине көңүл бургула.

– Жумулган көз менен эмнени көрүүгө болот?

– Жумулган көз менен түштү көрүүгө болот.

– Кайсы суроого «Ооба» деп жооп бере албайсың?

– Уктадыңбы? – деген суроого «Ооба» деп жооп бере албайм.

(«Курдаш» журналынан)



ИЛЕП ЖАНА КОШ ЧЕКИТ, КАШАА ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЛДОНУЛУШУ

291-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Алар кандай сүйлөмдөр? Тыныш белгилердин коюлушуна көңүл бургула.

1. Талааларында эгини, жер-жемиши, мөмөлөрү токчулуктан кабар берген бейпил, Ата Журтум! 2. Мекенди көркүнө чыгарып жашарткан, тынчтыкта, ынтымакта жашап жаткан, элим! 3. Окуучулар, касиеттүү карыяларды сыйлап, ийиле салам айткан ата-бабаларыбыздын салтын унутпайлы!



Илептүү сүйлөмдүн аягына илеп (!) тыныш белгиси коюлат.



292-көнүгүү. Текстти окуп, аларда коюлган тыныш белгилерге көңүл бургула.

Апендиге бир жолдошу чуркап келип, күйүккөн демин араң басып:


– Тетиги иттен коркуп, жүрөгүм түшүп калды! – дейт.

Апенди анда камырабай:


– Андан кам санаба, азыр жүрөгүңдү алып келип берем, – дептир.

293-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көңүл буруп, көчүрүп жазгыла.

Класстагылардан үчөө: Адыл, Акылбек, Бермет сабактан беш баа алышты. Залдагылардын баары: ата-энелер, мугалимдер, окуучулар Исабек агайдын сөзүн алкыштай кол чабышты.

 Жогорку сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилерди байкадыңарбы? Кош чекит кайсы мезгилде коюлат? Демек, эгер бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда жалпылагыч сөз келсе, жалпылагыч сөздөн кийин же тике сөздөн мурда айтылган төл сөздөн кийин кош чекит (:) коюлат.

 **Экинчи эне – мугалим.**

 **294-көнүгүү.** Сүйлөмдөрдү окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көңүл бургула.

1. Асан кайгы (XIII–XIV кылымдарда жашаган акын) керемет боорукер болгон. 2. Толубай (илгери Толубай деген сынчы болгон) өтө ойчул, өтө кыраакы адам болгон.



Сүйлөмдөгү айрым сөздүн маанисин тактоо, толуктоо зарылчылыгы болгондо, ошол сөздөн кийин кашаанын ичине түшүнүк берилип кетет. Мындай учурда **кашаа () тыныш белгиси** колдонулат.

ТЫРМАКЧА, СЫЗЫКЧА ЖАНА ДЕФИС ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЛДОНУЛУШУ

295-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көңүл буруп, көчүрүп жазгыла.

1. «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» – деген эл.

2. «Жел жетпеген Жеңижок, айтышаарга теңи жок» – деп, эл бекеринен айтпаган, Жеңижок күчтүү акын болгон. 3. «Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса – нуска» – деген макал бар. Мугалимибиз классыбыздагы айрым «тартиптүү окуучуларга» насыят айтты.



Жогорку көнүгүүдө күбө болгонуңардай, **тырмакча («»)** тыныш белгиси тике жана каймана сөздөргө коюлат.

296-көнүгүү. Текстти окуп, аларда коюлган тыныш белгилерге көңүл бургула.



Жолдо ыйлап турган баладан өтүп бара жаткан киши сураптыр:

– Эмне ыйлап жатасың?

– Апам берген миң сомумду жоготуп койдум.

– Ыйлабагын. Ме, мына бул миң сомду алгын.

Бала миң сомду алды да, андан бетер озоңдоп ыйлай баштады. Таң калган киши кайра сурады:

– Эмне ыйлап жатасың? Жоготкон миң сомуңдун ордуна мен миң сом бербедимби?

– Эгерде мурдагы миң сомду жоготпогондо, азыр эки миң сом болот эле да! – деп дагы ыйлап кирди.

297-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Аларда коюлган тыныш белгилерге көңүл буруп, көчүрүп жазгыла.

1. Нурислам Гүлназадан сурады:

– Кыргыздын музыкалык аспаптарынан кайсыларды билесиң?

– Комуз, ооз комуз, кыл кыяк, керней, сурнай, чоор өңдүү музыкалык аспаптарын билем, – деп жооп берди Гүлназа.

2. Мекенди көздүн карегиндей сактоо – атуулдук парзыбыз.

3. Жергебизди жашылдандыруу ишине ынтымактуу калктын улуу-кичүүсү бирдей катышты. Жол жээгинде кызыл-тазыл гүлдөр ачылды. Өлкөбүздөгү жаңы курулган бийик-бийик имараттарды көрүп кубанабыз.



Ооба, сызыкча (–) тыныш белгиси диалогдордо, баш мүчөлөрдүн ортосунда коюлат. Ал эми дефис (-) тыныш белгисин кош сөздөрдүн ортосуна, мүчөлөрдү жалгыз жазганыбызда мүчөдөн мурда, сөздөрдү ташы-малдаганыбызда пайдаланабыз.

ЖЫЛ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

298-көнүгүү. Уңгу түрүндөгү сөз кайсы?

Алмалар, алма, алмага, алманы, алмада, алмазар.

299-көнүгүү. Сөз жасоочу мүчө уланган сөздү тапкыла.

Окуу, окууга, окууну, окууда, окуучу.

300-көнүгүү. Сөз өзгөртүүчү мүчө уланган сөз кайсы?

Чайкана, чайга, чайканачы, чайнек.

301-көнүгүү. Уңгулаш сөздөрдү көрсөткүлө.

Коён, мышык, түлкү; айыл, көчө, аянтча; алма, өрүк, шабдаалы; эне, энеге, энелер.

302-көнүгүү. Зат атооч сөздөрдү көрсөткүлө.

Сары, жашыл, узун, кыска, отуз, жыйырма, быйыл, былтыр, суу, кол, ата, апа.

303-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочтордун кайсылары энчилүү зат атоочтор?



Таш, кел, үй, короо, Алтынай, жалбырак, дарак, терек, Дүйшөн, Жамийла, «Ак кеме» повести.

304-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочтордун кайсылары жалпы зат атоочтор?

Айсулуу, дарыя, Динара, Орозгүл, шаар, Медет, Мелис, музей, Алмаз, театр, кино.

305-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн арасынан жеке жана көп маанилүү сөздөрдү таап, ажыратып жазгыла жана аларга сүйлөм түзгүлө.

Адам, тумшук, кол, китеп, шаар, туяк, жамгыр, түлкү, мектеп, бала.

306-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн арасынан синоним, антоним, омоним сөздөрдү таап, аларды өз-өзүнчө бөлүп жазгыла.

Акылдуу – эстүү, ат (зат атооч) – ат (этиш), аз – көп, киши – адам, ак (сын атооч) – ак (этиш), өйдө – төмөн, мыкты – сонун, жаш (сын атооч) – жаш (зат атооч), кооз – сулуу – көркөм, чоң – кичине.

Табышмактардын жандырмагы

1. Ат (14-бет)
2. Күн (14-бет)
3. Комуз (23-бет)
4. Жөргөмүш (36-бет)
5. Үкү (56-бет)
6. Туз (56-бет)
7. Китеп (59-бет)
8. Булут (63-бет)
9. Тамга, кагаз, калем, сөз (63-бет)
10. Пияз (73-бет)
11. Чоку (73-бет)
12. Чот (77-бет)
13. Жаңырык (86 беттер)
14. Телефон (87-бет),
15. Эрин (104-бет)
16. Тиш (104-бет)
17. Чач (104-бет)
18. Мышыктын көзү (104-бет)
19. Кулпу, ачкыч (104-бет)
20. Шар (108-бет)

▲ Билимиңерди текшерип көргүлө

1. Лексика деп эмнени айтабыз?

| | | | |
|------------------------|-----------------------------|------------------------------------|---|
| а) сөздөр, макалдар | б) бөтөн сөз, төл сөз | в) учкул сөздөр, жаңылмачтар | г) тилдеги сөздөрдүн курамы, жалпы жыйындысы |
|------------------------|-----------------------------|------------------------------------|---|

2. Дайыма тике мааниде айтылуучу сөздөрдү тапкыла.

а) тумшук, кол б) жүз, боор в) суу, аба

г) адам , китеп



3. Төмөнкү заттардын атын атап, антонимдерди көрсөткүлө.

а)



б)



в)



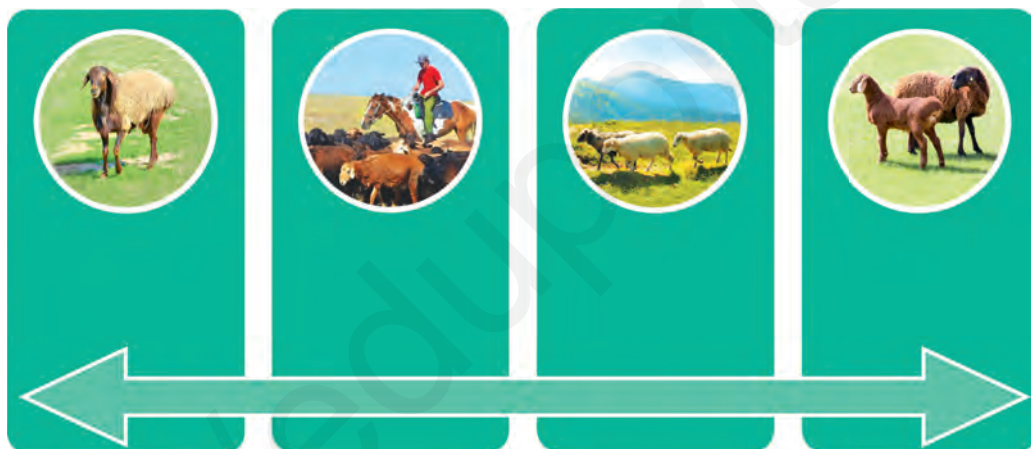
г)



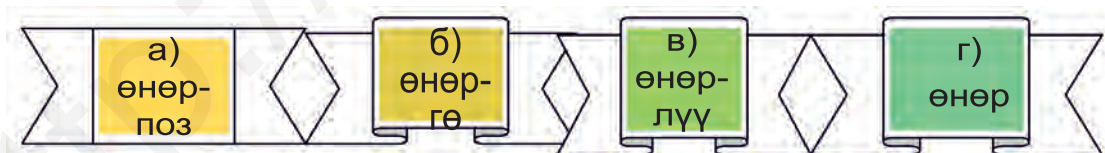
4. Омоним сөздөрдү тапкыла: 1. Кар жаады, кар ойношту. 2. Жаз келди, дептерге жаз. 3. Күз келди, алтын күз. 4. Кыш аяктап, карлар эриди.



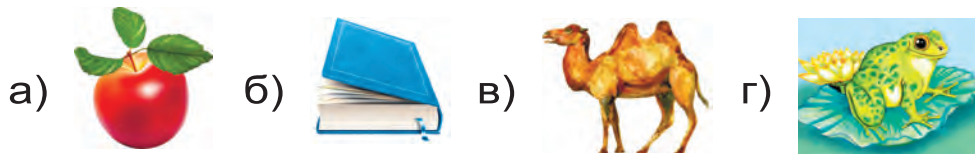
5. Уңгу түрүндөгү сөз кайсы ?



6. Сөз өзгөртүүчү мүчө уланган сөз кайсы?



7. **-лар** мүчөсү төмөнкү заттардын кайсы бирин атаганда, анын башкы тыбышы каткалаң болот?



8. **-да** мүчөсү кайсы сөзгө уланганда анын башкы тыбышы өзгөрбөйт?

| | |
|----|------|
| а) | шаар |
| б) | баш |
| в) | бак |
| г) | улак |

9. Сөз өзгөртүүчү мүчө кайсы?

а) - гак б) - лар в) - ча г) - стан

10. Сөз жасоочу мүчөнү тапкыла.

а) -кеч б) -ны в) -ке г) -да

11. Зат атооч сөздү көрсөт.

а) кызыл  б) окуучу 

в)  г) качуу 

12. Татаал зат атооч сөздү тап.

а) кол



б) колкап



в) колго



г) гүл



13. Кайсы сөз чыгыш жөндөмөсүндө туура жөндөлгөн?

| | |
|----|----------|
| а) | танктан |
| б) | танкадан |
| в) | танкыдан |
| г) | танкытан |

14. Сын атооч сөз кайсы?

а) көпөлөк



б) жакшы

в) беш



г) шүдүрүм



15. Сын атоочтун суроосу кайсы?

| | |
|----|---------|
| а) | эмне? |
| б) | кандай? |
| в) | канча? |
| г) | каерде? |

16. Катыштык сын атооч кайсы?



а) сары



б) узун



в) суусуз



г) жашыл



17.  Күчөтмө сын атооч сөздү көрсөт?

а) күрөң

б) көпкөк

в) көгүрөөк

г) көгүш

18. Чөп деген сөзгө кайсы мүчөнү улап, жаңы сын атооч сөз жасайсың?

а) - кө

б) - тө

в) - дай

г) - төй

19.



Бал кандай болот?

а) кычкыл

б) таттуу

в) ачуу

г) туздуу

20. Иреттик санды тапкыла.

а) $7 + 00$

б) $3 -$

в) $10 +$ дой

г) 8

21. Эсептик санды тапкыла.

а) төртүнчү, б) беш в) үч г) жыйырма

22. Сан атооч сөздөр заттын эмнесин билдирет?

а) өң-түстү



б) атын



в) санын

г) даамын



23.



Ат атооч сөздү тапкыла.

а) семиз



б) сиз

в) жүз



г) шарлар



МАЗМУНУ

І ЧЕЙРЕК

ЛЕКСИКА

| | |
|---|----|
| Лексика – сөздөрдүн мааниси жөнүндөгү илим..... | 4 |
| Сөздөрдүн тике жана өтмө мааниси..... | 6 |
| Синонимдер..... | 8 |
| Антонимдер..... | 10 |
| Омонимдер..... | 11 |
| Сөздүктөр жөнүндө түшүнүк..... | 14 |

ГРАММАТИКА

| | |
|--|----|
| Сөз жана сөздүн курамы..... | 18 |
| Уңгу жана мүчө..... | 20 |
| Уңгулаш сөздөр..... | 23 |
| Аткарган милдетине карай уңгунун түрлөрү..... | 24 |
| Сөз жасоочу (куранды) мүчөлөр..... | 26 |
| Сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчөлөр..... | 28 |
| Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдү байланыштырууда мүчөлөрдүн ролу..... | 30 |
| Сөз түркүмдөрү..... | 33 |
| Зат атооч..... | 35 |
| Энчилүү жана жалпы зат атоочтор..... | 37 |
| Зат атоочтордун жекелик жана көптүк сандарда колдонулушу..... | 40 |
| Зат атоочтун жөндөлүшү..... | 41 |



II ЧЕЙРЕК

АЯГЫ ҮНДҮҮ, ЖУМШАК ЖАНА КАТКАЛАҢ ҮНСҮЗДӨР МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

| | |
|---|----|
| Аягы үндүү, жумшак жана каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшү..... | 43 |
| Аягы б, в, г, д тыбыштары менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшү..... | 45 |
| Орус тили аркылуу кирген кээ бир сөздөрдүн жөндөлүшү..... | 46 |
| Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор, алардын жазылышы, жөндөлүшү..... | 48 |
| Зат атоочтордун сүйлөмдө баш мүчөлөрдүн милдетин аткарышы..... | 51 |
| Зат атоочтордун сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышы..... | 53 |
| Сын атооч..... | 55 |
| Катыштык сын атооч..... | 57 |
| Жөнөкөй жана татаал сын атоочтор..... | 61 |
| Сын атоочтун даражалары. Жай даража..... | 63 |
| Салыштырма даража..... | 65 |
| Күчөтмө даража..... | 67 |
| Басаңдатма даража..... | 68 |
| Сын атоочтордун сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышы..... | 69 |
| Сын атоочтун жазылышы..... | 71 |

III ЧЕЙРЕК

САН АТООЧ

| | |
|--|----|
| Сан атооч..... | 74 |
| Эсептик жана иреттик сан атоочтор..... | 76 |
| Иреттик сан атоочтордун жазылышы..... | 79 |



| | |
|--|-----|
| Сан атоочтун сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышы..... | 82 |
| Ат атооч..... | 84 |
| Жактама ат атооч..... | 87 |
| Жактама ат атоочтордун жөндөлүшү..... | 90 |
| Ат атоочтордун сүйлөмдө баш жана айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышы..... | 92 |
| Этиш..... | 94 |
| Этиштин чактары..... | 98 |
| Өткөн чак..... | 100 |
| Учур чак..... | 102 |
| Келер чак..... | 104 |
| Этиштин жакталышы жана жак, чак, сан боюнча өзгөрүшү..... | 105 |
| Этиштин сүйлөмдө аткарган милдети..... | 107 |

IV ЧЕЙРЕК СИНТАКСИС

| | |
|---|------|
| Сүйлөм..... | 110 |
| Жай сүйлөм..... | 113 |
| Суроолуу сүйлөм..... | 115 |
| Буйрук сүйлөм..... | 117 |
| Илептүү сүйлөм..... | 118. |
| Сүйлөмдүн мүчөлөрү..... | 120 |
| Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү. | |
| Сүйлөмдүн ээси..... | 121 |
| Сүйлөмдүн баяндоочу..... | 124 |
| Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү. | |
| Аныктооч..... | 127 |
| Толуктооч..... | 128 |
| Бышыктооч..... | 130 |
| Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм..... | 131 |
| Бир өңчөй мүчөлөрдүн тыныш белгилери..... | 133 |



| | |
|---|-----|
| Каратма сөз..... | 135 |
| Каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдө тыныш белгилердин коюлушу | 136 |

ПУНКТУАЦИЯ

| | |
|---|-----|
| Пунктуация – тыныш белгилер жөнүндөгү илим | 140 |
| Чекит, үтүр, суроо тыныш белгилеринин колдонулушу | 140 |
| Илеп жана кош чекит, кашаа тыныш белгилеринин колдонулушу..... | 142 |
| Тырмакча, сызыкча жана дефис тыныш белгилеринин колдонулушу..... | 144 |
| Жыл боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо | 146 |

Темирова М.

T33 Эне тили: жалпы орто билим берүүчү мектептердин 4-классы үчүн окуу китеби 3-басылышы. / М. Темирова. — Т.: «O‘zbekiston», 2020. — 160 б.

ISBN 978-9943-28-342-8

УЎК 811.512.154(075)
КБК 81.2 Кир-922

O‘quv nashri

M. TEMIROVA

ONA TILI

Ta‘lim qirg‘iz tilida olib boriladigan umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-sinf o‘quvchilari uchun darslik

(Qirg‘iz tilida)

Uchinchi nashri

Редактору *Р. Жуманазарова*
Керкөм редактору *Х. Кутлуков*
Мукаба сүрөтчүсү *Д. Мулла-Ахунов*
Техн. редактору *Л. Хижова*
Компьютерде даярдаган *Б. Душанова*

Басма үй лицензиясы AI 158, 14.08.2009. 2020-жылы 12-июнда басууга уруксат этилди. Форматы 70×90^{1/16}. Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.

Арип түрү «Arial». Шарттуу басма табагы 11,7.

Учёттук басма табагы 5,33. Нускасы 682. Заказ № 20-220.

«O‘zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды. 100011. Ташкент. Наваий көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

**Ижарага берилген окуу китебинин абалын
көрсөтүүчү жадыбал**

| № | Окуучунун аты, фамилиясы | Окуу жылы | Окуу | Класс жетекчисинин колу | Окуу китебинин тапшырылгандагы абалы | Класс жетекчисинин колу |
|----|--------------------------|-----------|------|-------------------------|--------------------------------------|-------------------------|
| 1. | | | | | | |
| 2. | | | | | | |
| 3. | | | | | | |

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат.

| | |
|----------------------|--|
| Жаңы | Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы |
| Жакшы | Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыраган эмас. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу жана сызыктар жок. |
| Канааттандырарлык | Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүктөн ажыралуу абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада калыбына келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган. |
| Канааттандырарлыксыз | Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же бүтүндөй жок, канааттандырарлыксыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип-боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт. |

Темирова М.

Т33 Эне тили: жалпы орто билим берүүчү мектептердин 4-классы үчүн окуу китеби 3-басылышы. / М. Темирова. — Т.: «O‘zbekiston», 2020. — 160 б.

ISBN 978-9943-28-342-8

УЎК 811.512.154(075)

КБК 81.2 Кир-922

O‘quv nashri

M. TEMIROVA

ONA TILI

Ta'lim qirg'iz tilida olib boriladigan umumiy o'rta ta'lim maktablarining 4-sinf o'quvchilari uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Uchinchi nashri

Редактору *Р. Жуманазарова*
Керкөм редактору *Х. Кутлуков*
Мукаба сүрөтчүсү *Д. Мулла-Ахунов*
Техн. редактору *Л. Хиждова*
Компьютерде даярдаган *Б. Душанова*

Басма үй лицензиясы AI 158, 14.08.2009. 2020-жылы 12-июнда басууга уруксат этилди. Форматы 70×90¹/₁₆. Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.

Арип түрү «Arial». Шарттуу басма табагы 11,7.

Учёттук басма табагы 5,33. Нускасы 88. Заказ № 20-221.

«O‘zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды. 100011. Ташкент. Наваий көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz